

Åland och Vorarlberg

Nationell självbestämmanderätt efter första världskriget

TOM GULLBERG

Den 24 juni 1921 avgavs Nationernas förbunds utslag i Ålandsfrågan. Det blev en dyster midsommar för de ålänningar som från och med augusti 1917 arbetat för en återförening med Sverige. Många hade vigt de fyra föregående åren av sina liv åt kampen. De flesta, t.ex. Ålandsrörelsens starka ledarduo Johannes Sundblom och Carl Björkman, reste sig ur besvikelsen och fortsatte framgångsrikt sin verksamhet inom ramen för den nya åländska självstyrelsen. För några blev beslutet i Geneve dock en oöverkomlig besvikelse. Bankdirektören Arthur Ekman, som från allra första början tillhörde rörelsens inre krets, tog sitt liv, av allt att döma som en konsekvens av NF:s beslut och tyngd av de ekonomiska bekymmer som finansieringen av Ålandsrörelsen givit upphov till.¹

Ålänningarna kände sig dock inte enbart besvikna. De kände sig också svikna. Den åländska delegation, som anlände till fredskonferensen i Paris i januari 1919 bara några dagar efter att den öppnats, meddelade att ålänningarnas krav helt och hållet baserade sig på principen om den nationella självbestämmanderätten. Till de amerikanska delegaterna sade de att de inte kunnat tänka sig att resa till Paris utan kännedom om president Wilsons fjorton punkter. De sade sig inte kunna förstå på vilket sätt deras fall skilde sig från den danska befolkningens i Nordslesvig.²

¹ Se t.ex. Martin Isaksson, *Carl Björkman, Ålands första lantråd* (Borgå 1988) s. 168.

² James Barros, *The Aland Island Question. Its Settlement by the League of Nations* (London 1968) s. 130.

Efter NF-beslutet ansåg ålänningarna att segrarmakterna brutit mot principen om självbestämmanderätt.

Ålänningarna var dock inte ensamma om sin besvikelse. Det är knappast troligt att de åländska ledarna hört talas om österrikarna Ferdinand Riedmann och Otto Ender. Under ett hektiskt år efter det habsburgska kejsardömet's upplösning hade dessa tillhört den grupp som arbetat hårdast för en anslutning av Österrikes västligaste hörn, Vorarlberg, till Schweiz. Under andra världskriget satt Ender i husarrest i Wien och tecknade ned sina minnen från den tid han var med om att försöka göra Vorarlberg till en schweizisk kanton. Modet att öppet och kraftigt kämpa för en anslutning till Schweiz, skrev han, "gab das Vertrauen auf die Zusicherung, die Neugestaltung Europas erfolge auf Grund des Selbstbestimmungsrechtes der Völker".³

Av samtida skildringar inser vi att ålänningarna upplevde NF:s beslut som en tragedi. NF:s beslut om Ålands statsrättsliga status var dock inte den enda territoriella lösningen efter första världskriget som gick emot den berörda befolkningens manifesterade vilja. Avsikten med denna uppsats är att placera in den åländska frågan i ett större europeiskt sammanhang. Den kan m.a.o. betraktas som ett bidrag till forskningen kring den nationella självbestämmanderättsprincipens betydelse för omstruktureringen av det europeiska statssystemet efter första världskriget.

Ålands- och Vorarlbergsfrågorna inträffade under en av de mest omfattande brytningsperioderna i Europas historia. På en gång upplöstes de ryska, österrikiska, tyska och ottomanska imperierna, och en rad nya och nygamla nationalstater bildades. Det handlade om en ofantligt förvandlingsprocess som inte kunde genomföras utan att en mängd olika problem och konflikter uppstod. Olika typer av krav på nationell självbestämmanderätt kan räknas i flera tiotal. I flera av de fall där självbestämmanderätten blev aktualiserad arrangerades folkomröstningar, som av segrarmakterna, åtminstone officiellt, ansågs vara ett behändigt och rättvist sätt att avgöra gränskonflikter i enlighet med nationalitetsprincipen. Kraven på självbestämmanderätt hängde således i allmänhet ihop med folkomröstningsmodellen. Olika folkgrupper runt omkring i

³ Otto Ender, *Vorarlbergs Schweizer-Anschluss-Bewegung von 1918 bis 1924*, *Schriften zur Vorarlberger Landeskunde* (Dornbirn 1952) s. 6.

Europa, med en klar tyngdpunkt på Central- och Östeuropa, krävde att deras framtida öde skulle avgöras genom en folkomröstning. Tyskar i Böhmen, sydslaver i Banatet samt rutener i Galicien är bara några exempel på folkgrupper som inte fick sina folkomröstningskrav accepterade av segrarmakterna. Den polska historikern Andrzej Ajnenkiel har noterat att de olika självbestämmanderättskraven berörde ungefär 70 miljoner européer, medan de av segrarmakterna verkställda folkomröstningarna inte berörde flera än omkring 3,5 miljoner. I några av de regioner som vid fredskonferensen i Paris inte beviljades en folkomröstning föranstaltades i stället på eget initiativ spontana folkomröstningar. I diskussionen om självbestämmanderättens förverkligande är det således viktigt att göra en distinktion mellan de internationellt verkställda folkomröstningarna (Nordslesvig, Oberschlesien, Sydkärnten, Marienwerder och Allenstein i Ostpreussen, Sopronregionen i Burgenland, samt i Saar år 1935) och de ensidiga spontant föranstaltade folkomröstningarna (Åland och Vorarlberg). De internationellt erkända och övervakade omröstningarna betecknas härafter som "territoriella folkomröstningar" ("plebiscite" på engelska), medan de ensidiga folkomröstningarna kallas "unilaterala konsultationer".⁴

Av de folkomröstningskrav som inte hörsammades av segrarmakterna hör de åländska och vorarlbergska till de mera intensiva och seriösa. Så bör man tolka det faktum att Åland och Vorarlberg var de enda regioner i vilka det verkställdes unilaterala konsultationer under år 1919. Ålänningarna och vorarlbergarna var således de enda av de ovan nämnda talrika folkgrupperna som själva arrangerade folkomröstningar. De följande unilaterala konsultationerna föranstaltades i Tyrolen och Salzburg först i april 1921, och bör bedömas mot bakgrund av händelseförloppet under perioden 1919–1921.

⁴ Andrzej Ajnenkiel, "European Plebiscites after World War I", *Polish Western Affairs*, vol. XX, 2, 1979. För en översikt av territoriella folkomröstningar och unilaterala konsultationer efter första världskriget: Sarah Wambaugh, *Plebiscites since the World War* (Washington 1933). För terminologi och kopplingen mellan självbestämmanderätt och folkomröstningar: Tom Gullberg, "Gränsfolkens röst. Folkomröstningen som instrument för lösning av gränskonflikter i Europa efter första världskriget", opublicerad avhandling pro gradu i allmän historia, (Åbo Akademi 1990). Denna uppsats ansluter sig till min licentiatavhandling "Gränsfolkens röst. Principen om nationernas självbestämmanderätt och territoriella folkomröstningar i Europa efter första världskriget".

En allmän tendens i samband med debatten om Ålandsfrågan, och även i samband med andra frågor av liknande karaktär, har varit att tillmäta principen om nationernas självbestämmanderätt en alltför stor och självklar betydelse. Sålunda skrev Matts Dreijer så sent som 1988 att "Nationernas Förbund hade visserligen grundats för att övervaka, att den av både Lenin och Wilson proklamerade folkrättsregeln om nationaliteternas självbestämmanderätt tillämpades. Men det enda domslut förbundsrådet fattade den 24 juni 1921 var en kränkning av denna rätt".⁵ Det är sant att principen om självbestämmanderätt var ett mycket centralt begrepp i de allierades fredsliturgi, men forskningen kring fredsprocessen efter första världskriget visar att dess praktiska betydelse inte skall överskattas.⁶ När en annan ålänning, Johannes Salminen, något resignerat konstaterar att frågan om Ålands statstillhörighet lär "att ett folks eller en folkspillras rätt att leva sitt eget liv ytterst är en fråga om makt, om volym, om resurser i förening med lämpliga konjunkturen" gör han troligtvis självbestämmandeprincipens reella betydelse större rättvisa.⁷

Självbestämmanderättens teoretiska dilemma

Som begrepp var principen "nationell självbestämmanderätt" inget nytt fenomen när första världskriget bröt ut. Principens två historiska rötter har dock skapat en del förvirring. Ur de amerikanska och franska revolutionernas folksuveränitetsidéer uppstod den s.k. konstitutionella linjen, enligt vilken existerande statsgränser erkändes och kravet på en demokratisk författning stod i förgrunden. Ur den tyska romantiken uppstod en kulturell-nationalistisk linje, enligt vilken varje nation skulle ha rätt att bryta sig ut ur multinationella imperier och antingen bilda en egen stat eller välja i vilken stat man ville ingå. Rent scematiskt kan det

⁵ Matts Dreijer, 'Åland i praktverket Suomen historia', *Åländsk Odling* 1988, s. 156.

⁶ Se t.ex. Inga Floto, *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference 1919* (Århus 1973) och Kay Lundgreen-Nielsen, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A study of the policies of the Great Powers and the Poles 1918-1919* (Odense 1979).

⁷ Johannes Salminen, 'Aspekter på Ålandsfrågan', *Slavar kastar ingen skugga* (Borgå 1972) s. 142.

sägas att den konstitutionella innebörden dominerade under perioden 1789–1848, varefter den nationalistiska inriktningen tog över.⁸

Nationalismens tilltagande inflytande på självbestämmanderättsprincipen ledde till ett synnerligen svårt tolkningsproblem. Vem skulle tilldelas självbestämmande? Vem var principens "själv", d.v.s. nationen? Kraven på självbestämmanderätt initierade således en debatt om nationsbegreppet. Johann Bluntschli aktualiserade på ett mycket konkret sätt nationalitetsprincipens betydelse för statsbildning i *Allgemeine Staatslehre* (1866), i vilken han fastslog att "Jede Nation sei ein Staat, jeder Staat eine Nation".⁹ Detta nya synsätt kopplat till principen om självbestämmanderätt gav upphov till ett svårösligt problem. Mot bakgrund av att principen saknade en exakt statsrättslig definition är det ingen överraskning att så många kände sig manade att hörsamma löftet om självbestämmanderätt. Uppfattningen att nationen är statens grundläggande enhet ledde till en ökad officiell medvetenhet om den nationella identitetens betydelse. För etablerade stater gällde det att skapa en homogen nation, och för folkgrupper som gjorde anspråk på självbestämmanderätten gällde det att påvisa nationell enhetlighet. Man kan fråga sig om inte den nationella självbestämmanderättens ökade inflytande i flera fall tvingade territoriellt avgränsade folkgrupper att skapa en nationell identitet, som inte fanns.

Lorenz Rerup har gjort det viktiga påpekandet att den nationella självbestämmanderätten i dess praktiska utförande är territoriell. Detta innebär att två suveräna stater på basen av den berörda befolkningens manifesterade vilja utväxlar ett specifikt territorium. Det är således i allmänhet invånarna i ett specifikt avgränsat territorium som utövar självbestämmanderätten, inte hela nationer.¹⁰

⁸ Øivind Østerud, *Nasjonenes selvbestemmelserett* (Drammen 1984) s. 34–36, 69–77.

⁹ Kurt Rahl, *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker. Geschichtliche Umriss der gegenwärtigen Bedeutung. Ein Versuch* (Köln, 1973) s. 24–29.

¹⁰ Lorenz Rerup, 'Den territoriale selvbestemmelseret', *Scandia* 35 (2), 1969, s. 149–150.

Wilson's principer lanseras

Ålänningarnas och vorarlbergarnas och flera andra folkgruppers förhoppningar gavs näring främst av den amerikanska presidenten Woodrow Wilson, som lanserade nationalitetsprincipen och principen om nationernas självbestämmanderätt som en lösning på de problem som världskriget givit upphov till. Wilson återvaldes till presidentämbetet år 1916 mycket tack vare löftet att hålla USA utanför kriget, men tvingades in i kriget redan därpå följande år. I krigets slutskede såg han sin stats dominans (inte minst ekonomiskt) som en möjlighet att ta offensiva initiativ i fredsförhandlingarna. I sitt första viktigare utrikespolitiska tal, "The Peace without Victory" den 22 januari 1917, talade han om att skapa en fred utan segrare, baserad på rätten om nationernas självbestämmande.¹¹ Det främsta resultatet av Wilsons ansträngningar blev de Fjorton punkterna, som han presenterade i början av januari 1918, och som allmänt uppfattades som mer eller mindre bindande för de kommande fredsförhandlingarna.¹²

Den åländska bondeledaren Johannes Eriksson påstår i sina minnesanteckningar, skrivna år 1923, att han på hösten 1918 insåg att eftersom förhandlingarna mellan Finland och Sverige inte föreföll att ge önskat resultat "... stod icke någon annan utväg öppen för oss ålänningar än att göra hänvändelse till de allierade makterna, som då segrat i det stora världskriget, och anhålla att genom deras förmedling få Ålandsfrågan löst efter det åländska folkets enhälligt manifesterade vilja. Denna strävan kunde stödjas med åberopande av president Wilsons framlagda 14 punkter".¹³ Även om de fjorton punkterna ofta nämndes i dylika sammanhang är det uppenbart att det viktigaste stödet för en allmän självbestämmanderätt fanns i Wilsons "fyra principer", som han framförde

¹¹ Woodrow Wilson inför USA:s senat, 22.1 1917. Se R. S. Baker och W. E. Dodd (eds.), *The Only Authorized Edition of the Public Papers of Woodrow Wilson*, vol. II (New York 1926) s. 407–414.

¹² Wilson inför USA:s kongress, 8.1 1918, Baker & Dodd, vol. III, 1927, s. 155–162.

¹³ Johannes Eriksson, "Mina minnen och upplevelser i Ålandsfrågan 1917–1921", i Wilhelm Virgin, *Ålandsfrågan 1917–1921, Minnen och upplevelser* (Stockholm 1961) s. 43.

i februari 1918. Dessa principer är den bästa sammanfattningen av de idéer som Wilson lanserade inför fredsförhandlingarna. De två principer som tydligast appellerade till de folkgrupper som önskade uppnå en statsrättslig statusförändring var den om att "peoples and provinces are not to be bartered about from sovereignty to sovereignty as if they were mere chattels and pawns in a game" samt den om att "every territorial settlement involved in this war must be made in the interest and for the benefit of the populations concerned, and not as a part of any mere adjustment or compromise of claims amongst rival states". Det är dock skäl att notera att Wilson i den fjärde principen slog fast att inga lösningar skulle tillåtas skapa nya eller fördjupa gamla motsättningar.¹⁴

Varken i Mariehamn eller i Vorarlbergs centralort Bregenz hade man dock någon kännedom om innehållet i de samtal som fördes längs axeln Washington-London-Rom-Paris. I december 1918 var det en allmän uppfattning att Wilsons principer hade antagits av samtliga parter som utgångspunkt för fredsförhandlingarna. Tyskland hade redan den 6 oktober 1918 i en not till Washington erbjudit ett omedelbart vapenstillestånd mot att fredsförhandlingarna i gengäld skulle ske utgående från Wilsons principer. Det som däremot inte noterades omedelbart var att USA:s europeiska allierade redan i vapenstilleståndsforhandlingarna inlett det maktpolitiska spelet. Sålunda kom t.ex. demarkationslinjen mellan Österrike och Italien att fastställas i enlighet med det hemliga Londonfördraget av år 1915, som USA inte ansåg sig bundet av och som ingalunda var förenligt med nationalitetsprincipen.¹⁵

För utomstående var det omöjligt att förstå hur bräcklig Wilsons position egentligen var. Det är viktigt att slå fast att hans fredsplan lanserades i en mycket bestämd politisk situation. Det var ingen tillfällighet att Wilsons utspel inträffade mitt under förhandlingarna i Brest-Litovsk. Händelserna i Ryssland hade onekligen ett stort inflytande på Wilsons agerande under våren 1918. Även Lenin hade, av helt andra strategiska skäl än Wilson, accepterat principen om nationernas självbestämmande-

¹⁴ W. Wilson inför USA:s kongress, 8.1 1918, Baker & Dodd, s. 182-183

¹⁵ I. Floto, 1973, s. 44-45, samt Harold Nicolson, *Peacemaking 1919* (London 1933), s. 160-161.

rätt.¹⁶ Wilsons agerande skall sättas i samband med de allierades målsättning att förhindra en stärkning av de revolutionära krafterna i Europa.

När fredskonferensen öppnades i Paris den 18 januari 1919, d.v.s. över ett år efter att de fjorton punkterna hade lanserats, hade Wilsons position undergrävt både bland de europeiska allierade staterna och på det inrikespolitiska planet i USA. De krafter han stödde sig på när han förde fram sina principer hade försvagats kraftigt under det år som gått. Något som utomstående bedömare inte kunde känna till var att Wilson även till stora delar saknade stöd inom den egna amerikanska delegationen, vilket åtminstone delvis berodde på att han aldrig brydde sig om att klargöra sina ståndpunkter tillräckligt tydligt. Hans kraftigt försämrade hälsotillstånd under våren 1919 bidrog givetvis även till hans försvagade ställning.¹⁷ När kraven på nationellt självbestämmande formulerades var utgångsläget således ett helt annat än när principen om självbestämmanderätten lanserades.

Uppfattningen att principen om nationernas självbestämmanderätt upphöjts till en bindande folkrättslig regel var en annan utbredd felbedömning. USA:s utrikesminister Robert Lansing, som p.g.a. sin negativa inställning påtvingades en mycket undanskymd roll under fredskonferensen, varnade för att doktrinen skulle "raise hopes which can never be realized".¹⁸ Lorenz Rerup har med en beskrivande formulering påpekat att Wilsons löfte riskerade att "virke som en fakkel i en höstak, når den grep om sig i områder, hvor stats- og folkegrænser ikke faldt sammen".¹⁹ Eftersom Europa är en världsdelen som kännetecknas av att "stats- og folkgrænser inte sammanfaller" fick principen just denna "fackeleffekt". I sin egenskap av jurist kunde Lansing inte acceptera att ett så inexakt begrepp skulle få styra förhandlingarna om världsfreden.

¹⁶ En fördjupad diskussion om Lenins inställning till nationernas självbestämmanderätt förs av Jyrki Iivonen i: *Independence or Incorporation? The Idea of Poland's National Self-Determination and Independence within the Russian and Soviet Socialism from the 1870s to the 1920s* (Helsinki 1990) s. 17–26.

¹⁷ I. Floto, 'Nyere synspunkter på Woodrow Wilsons udenrigspolitik', *Historisk Tidsskrift* 12, IV, 1969, s. 124–126, samt 1973, s. 130.

¹⁸ Cit. i Michla Pomerance, *Self-Determination in Law and Practice* (Haag 1982) s. 5.

¹⁹ Lorenz Rerup, s. 180.

Frustrerad antecknade han i sin dagbok att ingen tycktes veta om det var frågan om "a race, a territorial area or a community".²⁰ En annan jurist, J.H.V. Verzijl, har senare något ironiskt påpekat att "The right of selfdetermination has ... always been the sport of national and international politics".²¹

För dem som litade på att självbestämmanderätten verkligen var en primär folkrättslig princip blev insikten om att motsatsen var fallet ett hårt slag. Samtidigt är det viktigt att notera att många var medvetna om detta, men utnyttjade principen som ett politiskt vapen. För vissa av de allierade delegaterna var detta en självklarhet från första början, men för andra kom insikten först under fredskonferensens gång. Den unga brittiska diplomaten Harold Nicolson fick en ordentlig tillrättavisning av statssekreteraren vid utrikesministeriet, sir Eyre Crowe, när han inspirerad av Wilsons tankar dristade sig till att föreslå att grekerna på Cypren borde ges självbestämmanderätt. Crowe konstaterade att i så fall borde självbestämmanderätten utövas även i Indien, Egypten, Malta och Gibraltar. Han uppmanade Nicolson att omedelbart lämna Paris om han var beredd att gå så långt. Nicolson stannade kvar i Paris, men med en helt annan uppfattning om självbestämmanderättens användbarhet.²² Så långt som till att skapa farliga prejudikat var segrarmakterna således inte beredda att gå.

En historisk-geografisk översikt

Åland är en liten ögrupp i Bottenhavet, Vorarlberg en kuperad region i det centraleuropeiska alplandskapet. De båda regionerna har således mycket olika geopolitiska utgångslägen.

Vorarlberg kallas det område i Österrike som i väster avgränsas av Rehn och i öster av alpkedjan Arlberg. Det är således fråga om ett väl avgränsat territorium som breder ut sig över drygt 2 600 kvadratkilometer.

I början på 1920-talet var närmare hälften (48,8 %) av den arbetsföra

²⁰ Cit. i Pomerance, s. 18.

²¹ J. H. V. Verzijl, *International Law in Historical Perspective, vol. I* (Leiden 1968) s. 324, 328–332.

²² Paul Johnson, *Moderna tider. Tjugotal till åttiotal*, (Stockholm 1991), s. 46.

befolkningen i Vorarlberg sysselsatt inom industri och hantverk. Till sammans med St. Gallen bildade Vorarlberg ett enhetligt område för textilindustri. Den avgörande utvecklingen inom industrin skedde under 1900-talets första årtionde, vilket även framgår av befolkningsstatistiken, som uppvisade en ökad inflyttning. Förutom det habsburgska imperiets egna undersåtar tog även en hel del tyskar och italienare anställning vid industrierna i Vorarlberg. Det första betydande tillskottet av utländsk arbetskraft kom till regionen i början av 1880-talet i samband med byggandet av Arlbergbanan, som förband Vorarlberg med Tyrolen. År 1907 bestod närmare 45 procent av industrins totala arbetskraft av italienare och tyskar. Enligt språkstatistiken av år 1910 var 4,4 % (5 857 personer) av Vorarlbergs befolkning italienare.²³

Det geografiska läget mellan Rhen och Arlberg har haft en central betydelse för regionens historiska utveckling. Före de moderna kommunikationerna fanns det inga förutsättningar för en naturlig kontakt över Arlberg, som i stället hade en effektivt avgränsande funktion. För befolkningen i Vorarlberg var det av geografiska orsaker lättare att skapa kontakter över Rhen. Sålunda kom Arlberg att fungera som östgräns för den romerska provinsen Rätien (Raetia), och trots det ökade germanska inflytandet i grannregionerna Württemberg och Bayern förblev Vorarlberg länge en del av den rätoromanska sfären. När området öster om Arlberg, d.v.s. Tyrolen, germaniserades av bayerska inflyttare, förblev det latinska inflytandet ännu starkt i Vorarlberg. För den historiska argumenteringen blev det av stor betydelse att den tyska invandringen till Vorarlberg verkställdes av alemanner (schwaber), och inte av bayrare. Från och med 1200-talet anses Vorarlberg ha varit en del av den germanska sfären, och kom därefter att uppfattas som en etnografisk- och språklig "buffertzonen" mellan den västliga romansk-alemanniska och den östliga germansk-bajerska sfären. Under det habsburgska huset lades Vorarlberg först 1375, d.v.s. ungefär ett århundrade senare än de habsburgska kärnområdena i Österrike. Av de områden som efter första världskriget blev republiken Österrike har Vorarlberg således i många

²³ Gerhard Wanner, "Vorarlberg", i Erika Weinzierl och Kurt Skalnik (eds), *Österreich 1918–1938, Geschichte der Ersten Republik*, 2 (Graz 1983) s. 1011, 1014, 1022, samt Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in der zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, (Wien 1983) s. 250.

avseenden haft en annan historisk utveckling än de övriga österrikiska delarna. Barbara Jelavich noterar att Vorarlberg som enda delen av det moderna Österrike tillhört Konstanzsjö-Schweizregionen, och således varit avskilt från de övriga delarna av det tyskspråkiga Österrike.²⁴

Den starka samhörigheten över Rhen bevarades ända in på 1900-talet. Den gemensamma industrin skapade ett mycket nära samarbete över Rhen. Bara säsongen 1838-1839 färdades 93 956 personer med färja mellan Vorarlberg och St. Gallen, och i slutet av 1800-talet förenades de båda områdena av hela 13 broar. Från och med 1904 deltog de vorarlbergiska studenterna vid universitetet i München i de schweiziska studentföreningarnas verksamhet. Daniel Witzig påpekar att Vorarlbergs geografiska läge efterlämnat flera schweiziska än "habsburgska" spår i den vorarlbergiska mentaliteten. Vorarlberg hade hamnat – för att tala med Witzig – mellan en maktstat öster om Arlberg och en folkstat väster om Rhen.²⁵

Kontakten till Tyrolen blev livligare först under 1800-talet. År 1820 färdigställdes den första landsvägen över Arlberg, men den verkliga vändpunkten i förbindelserna mellan Vorarlberg och Tyrolen skedde i.o.m. invigningen av Arlbergbahn år 1884. Någon revolutionerande betydelse för vorarlbergarnas personliga inställning till det övriga Österrike hade järnvägen inte. Den administration som den habsburgska centralmakten byggde upp under 1800-talet närde, skulle det visa sig, en "separatistiskt mentalitet" hos vorarlbergarna. Vorarlberg utgjorde tillsammans med Tyrolen en gemensam administrativ enhet, med den regionala makten, ståthålleriet (k.k. Statthalterei), stationerad i Tyrolens centralort Innsbruck. "Los von Tyrol" blev ett slagord som bör anses ha medverkat till att skapa en vorarlbergsk identitet redan långt före 1900-talets Vorarlbergsrörelse.²⁶ Det fanns således en långvarig tradi-

²⁴ Benedict Bilgeri, "Geographische Grundlagen der Geschichte Vorarlbergs", *Heimat und Volkskunde Vorarlbergs*, Heft 3/4, 1964, s. 180-181, samt Barbara Jelavich, *Modern Austria. Empire and Republic 1800-1986* (Cambridge 1986) s. 3-4, 77.

²⁵ Daniel Witzig, *Die Vorarlberger Frage. Die Vorarlberger Anschlussbewegung an die Schweiz, territorialer Verzicht und territoriale Ansprüche vor der Hintergrund der Neugestaltung Europas 1918-1922* (Basel 1974) s. 37-39, 46, 55, 60.

²⁶ Ernst C. Hellbling, "Die Landesverwaltung in Cisleithanien", i Adam Wandruschka och Peter Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, II, Verwaltung und Rechtswesen* (Wien 1975) samt Witzig, s. 63-64.

tion i förbindelserna mellan Vorarlberg och Östschweiz, även om det aldrig funnits ett statsrättsligt förhållande som det mellan Sverige och Åland. Det fanns – ur en geografisk, etnografisk och administrativ synvinkel – en traditionell motsättning mellan Vorarlberg och det övriga Österrike.

Ett intressant inslag i diskussionen om ålänningarnas rätt till självbestämmanderätt och ögruppens statstillhörighet var den debatt mellan svenska och finländska historiker, som Ålandsfrågan gav upphov till. Speciellt från finländsk sida ansågs det vara av avgörande betydelse att Ålandsöarna redan från och med 1300-talet hade haft en administrativ anknytning till Finland. Det slogs fast att Åland tillhörde Åbo stift under biskop Bengts tid (1321–1339), liksom att ögruppen lytt under slottshövdingen i Åbo fr.o.m. mitten av 1320-talet. När det svenska riket fick sin länsindelning blev Åland en del av Åbo- och Björneborgs län. De svenska historikerna gick emot den finländska uppfattningen om att denna administrativa anknytning till Åbo skulle vara av avgörande betydelse. Ett av de mera tungt vägande argumenten i debatten var, som Harald Hjärne påpekade, att Finland inom det svenska riket inte var annat än ett geografiskt begrepp av samma art som "Svealand" eller "Norrländ". Likheten med Karl Marx berömda uttalande om, att ifall Tyskland av historiska skäl gjorde anspråk på Elsass-Lothringen så fick tyskarna inte glömma att Preussen i sin tur en gång i tiderna varit polsk vasall, är påtaglig. Eller för att använda en av Johannes Salminens stiliga formuleringar: "Livet bryter sig nya vägar, och det är inte meningen att folken skall behöva vara det förflutnas fångar".²⁷ Därmed inte sagt att de historiska argumenten i varje debatt om den nationella självbestämmanderätten inte i praktiken spelat en viktig roll. Man bör alltid notera, skriver Daniel Witzig, "dass der Heftig diskutierte staatsrechtliche Anspruch auf die Selbstbestimmung weitgehend eine Frage der geschichtlichen Legitimation ist".²⁸

För diskussionen om Ålands statstillhörighet är fredsfördraget i Fred-

²⁷ Dan Nordman, 'Historiker kämpar om Åland. Om de svenska och finländska historikernas argumentering i Ålandsfrågan 1917-1921', i Sune Jungar och Nils-Erik Villstrand, *Väster om Skiftet. Uppsatser ur Ålands historia*, (Åbo 1986) s. 139–158, J. Salminen, 1971, s. 147.

²⁸ Witzig s. 62.

rikshamn av år 1809 en mera relevant utgångspunkt än debatten om ögruppens administrativa anknytning inom det svenska riket. I Fredrikshamn försökte Sverige utan framgång behålla Åland, som ur en militärstrategisk synvinkel redan då länge varit "nyckeln till Bottniska viken". Efter Krimkriget fördes försiktiga diskussioner om att Sverige skulle återfå Åland, men i stället skapades det s.k. Ålandsservitutet; fördraget om de åländska öarnas demilitarisering.

Ålänningarna hade goda kontakter över Ålands hav även efter år 1809, på samma sätt som vorarlbergarna, sin statstillhörighet till trots, reste flitigt över Rhen. När Johannes Eriksson och August Karlsson under NF:s första behandling av Ålandsfrågan i London den 9 juli 1920 fick frågan om Ålands handel gick till Finland eller Sverige svarade de "att vad kolonialvaror beträffar, hämtas det mesta från Åbo emedan det icke finns något upplag på Åland, men maskiner och jordbruksredskap köpas från Sverige. Vad vår salumarknad med kött, fisk och ved beträffar så har Stockholm alltid varit Ålands förnämsta avnämnaire".²⁹ Den tilltagande handeln med det finländska fastlandet under 1800-talet bör sättas i samband med den ryska tullpolitiken. Speciellt de östäländska skärgårdsgrupperna Brändö, Kumlinge och Kökar hade sina viktigaste marknadsplatser i Åbo och Helsingfors. De västra delarna av den åländska ögruppen hade livliga handelsförbindelser med Roslagen, även om de geografiska förhållandena inte medgav lika livliga kontakter som mellan Vorarlberg och St. Gallen.

Av de så kallade auktoriteterna i det åländska bondesamhället – prästerna och lärarna – var de flesta av kyrkoherdarna från det finländska fastlandet, medan folkskollärarna till övervägande del var ålänningar som fått sin utbildning vid seminarierna i Ekenäs och Nykarleby. "Via seminarier och andra bildningsenheter på fastlandet fick Åland en kader av kulturaktiva som sjöng Vårt land utan någon falsk åländsk skorning", noterar Salminen. En av dessa folkskollärare var Ålandsrörelsens mest framträdande ledare, Julius Sundblom.³⁰

²⁹ J. Eriksson, s. 57–58.

³⁰ Gyrid Högman, 'Ålänningarna och Ålandsfrågan', i Jungar & Villstrand, s. 117 samt J. Salminen, *Ålandskungen* (Mariehamn 1980), s. 52.

Kampen om självbestämmanderätten inleds

De åländska och vorarlbergiska frågorna var inte enbart en konsekvens av principen om nationernas självbestämmanderätt. De habsburgska och romanovska imperiernas upplösning var en förutsättning för att dylika problem kunde uppstå. Alternativen var många när ett så komplext system föll ihop på en gång. Habsbawm konstaterar att det efter år 1871 hade blivit en utbredd uppfattning att några större förändringar av den europeiska kartan inte skulle ske, möjligen med den polska frågan som det viktigaste undantaget. Vid den internationella statistikkongressen i St. Petersburg år 1873 var det därför ingen av Europas stora nationella stater som motsatte sig att i samband med folkräkningarna även bokföra språktillhörigheten. Man väntade sig inga större omvälvningar. I själva verket skapade detta beslut ett av nationalitetsprincipens viktigaste vapen, språkstatistiken.³¹

Någon form av folklig manifestation är ett väsentligt kriterium för att ett självbestämmanderättskrav skall anses vara seriöst. Ålänningarna arrangerade en namninsamling redan i december 1917, och arrangerade en folkomröstning (d.v.s. en unilateral konsultation) i juni 1919. I Vorarlberg arrangerades en namninsamling i november 1918, medan en unilateral konsultation föranstaltades i maj 1919.

Men vad var då orsaken till dessa krav? Här står ofta ord mot ord. Frågan om återföreningsviljans kontinuitet tillhör onekligen de mera kontroversiella i sammanhanget. Var kraven ett resultat av en långvarig undertryckt känsla, eller en följd av en tidsbunden omständighet? Daniel Witzig konstaterar att den vorarlbergiska rörelsen är att betrakta som ett resultat av en latent stämning, som aktiverades tack vare de efterkrigstida omständigheterna. Under kriget stödde över hälften av vorarlbergarna det konservativa kristsociala partiet, och Gerhard Wanner, som studerat den vorarlbergiska kristsociala pressens (*Vorarlberger Volksblatt*) verksamhet under världskriget finner inga antihabsburgska stämningar så länge som kejsardömet höll ihop. T.ex. kejsar Karls besök i Vorarlberg i juni 1917 beskrevs i tidningen i synnerligen positiva ordalag: "In anderen Reichen mögen Throne stürzen, Kronen rollen: bei uns

³¹ E. J. Habsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990) s. 42–43.

schlägt der Stamm Habsburg die Wurzeln seiner Liebe und Kraft tiefer denn je in Volk und Reich" (här bör givetvis den rådande presscensuren vägas in). Även på Åland föreföll ålänningarna att under en stor del av 1917 acceptera det rådande systemet, eftersom tidningen Åland, som ett par månader senare blev språkrör för den åländska separatismen, gick till lantdagsval i oktober med parollen "För fosterlandet". Av de röstberättigade ålänningarna gick 67,7 % till valurnorna.³²

Göran Rystad, som systematiskt undersökt den inledande fasen av Ålandsrörelsen, har slagit fast att det hos ålänningarna inte är möjligt att påvisa en djup och långvarig längtan till återförening med Sverige. Han understöder i stället tanken om de historiska omständigheternas betydelse: "När den politiska utvecklingen plötsligt syntes erbjuda möjligheten att realisera denna aldrig uppgivna dröm, bröt längtan med oemotsändlig kraft fram och manifesterade sig i en så gott som total uppslutning bakom återföreningstanken". Betonandet av den kontinuerliga urgamla längtan till Sverige var resultatet av en psykologisk rationaliseringsprocess, och därtill nödvändig för rörelsens politiska överlevnad.

Den aktiva delen av den åländska separatismen inleddes tidigare än den vorarlbergiska, p.g.a. att det habsburgska kejsardömet bevarades ett år längre än det romanovska. En av de främsta ledarna för Ålandsrörelsen, Carl Björkman, som för övrigt inte själv var infödd ålänning, skriver att utvecklingen i Ryssland ledde till att man började diskutera tanken på en återförening till Sverige. Björkman skriver i sina minnesanteckningar att "han är böjd att förmoda" att aktiviteten uppstod i en snäv krets som en följd av att de unga åländska studenterna och jägarna Jan Sundberg och Nandor Johansson Stenlid i Stockholm uppsnappat att den svenska regeringen inte skulle motsätta sig en åländsk vädjan om återförening.

Före denna brytningstid hade det hos den åländska befolkningen inte uppfattats som meningsfullt, eller ens aktuellt, att diskutera ögruppens statstillhörighet. På och omkring Ålandsöarna inträffade under perioden 1915–1919 en rad händelser som ledde till att öarnas framtid inte längre

³² G. Wanner, 'Vorarlbergs übergang von Monarchie zur Republik (1918–1919). Der Wunsch nach der Demokratischen Monarchie', *Montfort. Vierteljahrsschrift für Geschichte und gegenwart Vorarlbergs*, 32 (2), 1980, s. 104, Witzig, s. 23, Salminen, 1971, s. 140.

var lika tydligt utstakad. Den statsrättsliga anknytningen till Ryssland innebar att öarna, Ålandsservitutet till trots, befästes redan år 1915. Ett krig som ålänningarna inte ville ha något med att göra drog sålunda in över öarna. Under periodens lopp skulle de åländska öarna hemsökas av militära förband under rysk, tysk och svensk flagg, samt av representanter för de båda stridande parterna i det finländska inbördeskriget.³³

Omvälningarna i Ryssland och utvecklingen i Finland hade en avgörande betydelse för uppkomsten av Ålandsrörelsen. Dessa faktorer dominerade t.ex. det referat, som Björkman lade fram vid den kulturella föreningen "Ålands vänners" sammanträde den 19 december. Faran för att bolsjevismen skulle spridas till Åland ansågs vara överhängande. Den åländska konservatismen fick samtidigt en språklig aspekt, eftersom de fåtaliga vänsterelementen till största delen fanns bland den inflyttade finska arbetskraften. Faran för en förfinskning och den språkliga samhörigheten med Sverige blev längre fram ett allt viktigare argument, men under hösten 1917 dominerade ändå farhågorna för vad ett bolsjevistiskt maktövertagande i Finland skulle innebära. Ett brev från jägaren Sundberg till bonden Johan Jansson i Svartsmara visar dock att identifieringen med svenskheten var viktig: "Vi äro svenskar och det vilja vi bliva och kunna det lättast genom att komma under Sverige. En förening till Sverige skulle enligt Sundberg leda till att "all oro för framtiden i ett slag skulle bortfalla". Denna aspekt hade även en central position i Johannes Erikssons tankegångar: "Vi kunde förutse faran av att den större finska nationen med finskt språk komme i språkligt-nationellt avseende förtrycka den till numerären mindre svenska befolkningen i landet". Så länge nationalitetsprincipen styrde fredskonferensen ansågs den språkliga dimensionen vara av avgörande betydelse. Den amerikanska expertkommissionen, The Inquiry, föreslog i ett tidigt skede att öarna skulle tilldelas Sverige, eftersom Åland var "purely Swedish in race and language".³⁴

³³ Göran Rystad, 'Återförening med moderlandet. Ålandsrörelsens uppkomst'. *Scandia*, 38 (2), 1972, s. 192–195, 214. Om Ålands militärstrategiska betydelse: Rystad, 'Die deutsche Monroedoktrin der Ostsee. Die Ålandsfrage und die Entstehung des deutsch-schwedischen Geheimabkommens vom Mai 1918', i Rystad och Sven Tägil (eds), *Probleme deutscher Zeitgeschichte*, Lund Studies in International History, 2 (Lund 1970) s. 1–76.

³⁴ Sundberg t. Jansson, 29.8 1917, cit. i Rystad, 1972, s. 203–205, G. Högman, s. 123, J. Eriksson, s. 22, J. Barros, s. 110.

Den åländska rörelsens inledande fas kan således dateras till sommaren 1917. Förutom juristen Björkman var bonden Johannes Eriksson en mycket central person under inledningen, medan Julius Sundblom, som personifierat den åländska rörelsen, inte kom med på allvar förrän på senhösten 1918. De första planerna på ett återföreningskrav skall ha diskuterats i april 1917. Offentlig blev återföreningsplanerna efter den s.k. kommunalstämman i Finström den 20 augusti 1917. Mötets laglighet och representativitet har starkt betonats och givits en avgörande roll för kampens fortsättning, främst för att denna stämma hölls före den finländska självständighetsdeklarationen.³⁵ Å andra sidan har Gyrid Högman kunnat fastslå att samtliga kommuner inte var representerade vid stämman. Därtill är det troligt att de närvarande ombuden inte i förväg visste vad stämman skulle behandla, eftersom den officiellt sammankallats för att diskutera upprättandet av brandkårer. Man kan således förutsetta att ombuden inte i förväg kunde höra sig för om kommuninvånarnas åsikter i frågan.³⁶ Stämman beslöt att en åländsk delegation skulle sändas till Stockholm för att "bringa till den svenska regerings och representations kännedom, at på grund af särskilda orsaker den åländska befolkningen lifligt åstundade sina öars förening med Sveriges rike".³⁷ I efterhand ter det sig lite tragikomiskt att denna delegation, som så kraftigt ivrade för en anslutning av Åland till Sverige, på grund av ogynnsamma väderleksförhållanden aldrig lyckades ta sig från Mariehamn över Ålands hav till Stockholm. Johannes Salminen noterar att "bilden av de utsända värmande sig vid en nattlig stockeld djupt inne i skogen på en holme i Lumparland hör till Ålandsrörelsens mest dramatiska". Synen på Lumparland kunde onekligen fungera som en färgstarkt och känslomässig internationell symbol för det "lilla folkets" kamp för den egna självbestämmanderätten. Det blev till sist de redan nämnda jägarna som tillsammans med en annan ung ålänning, Uno Jansson, som på Lucia-dagen 1917 överlämnade detta budskap på det svenska utrikesdepartementet.

Det är värt att notera att argumentet "självbestämmanderätt", som framöver så flitigt skulle anföras, inte lyftes fram under Ålandsrörelsens

³⁵ 35. Se M. Dreijer, 1988, s. 157, och även Dreijer, 'Den historiska bakgrunden till Ålands självstyrelse', *Åländsk Odling* 1971, s. 21–23.

³⁶ G. Högman, s. 121.

³⁷ Cit. i Rystad, 1972, s. 200.

inledande fas. Eftersom Wilson formulerade sina fjorton punkter först den 8 januari 1918 kan det fastslås att Ålandsrörelsen uppstod utan stöd av den internationellt erkända nationella självbestämmanderättsprincipen.³⁸

Ålandsfrågan blir internationell

Den åländska agitationen för en anslutning till Sverige inleddes den 5 december 1917 i.o.m. publiceringen i tidningen Åland av artikeln "Sanningen", som således publicerades dagen före den finländska självständighetsdeklarationen. Artikeln kan samtidigt ses som Ålandsrörelsens programförklaring. Faran med vänsterkrafternas frammarsch betonades särskilt: "de experiment på det sociala området, varåt landets nyaste lagstiftning hemfallit" ansågs inte alls tilltala den konservativa åländska själen. Under december kom även Julius Sundblom mera synligt och helhjärtat med i återföreningsrörelsen. Som åländsk lantdagsman var han starkt involverad i den finländska frihetskampen, och han hade ditills haft svårt att till fullo acceptera den åländska taktiken. Den 20 december publicerade han dock i några fastlandstidningar artikeln "Finland fritt – Åland svenskt", som även ingick som ledare i den egna tidningen *Åland* den 29 december 1917. Artikeln skulle av allt att döma förbereda ålänningarna för den namninsamling, som Ålandsrörelsen samtidigt planerade. När artikeln publicerades var insamlingen, som företogs under juldagarna, redan avslutad. Under en knapp vecka insamlades 7 135 namn, vilket enligt Johannes Eriksson utgjorde 96 % av Ålands befolkning, men om en jämförelse görs med det redan nämnda lantdagsvalet i oktober, när röstningsprocenten var 67,7 och de röstades antal uppgick till drygt 8 000 personer, förefaller Erikssons siffra väl optimistisk. Eriksson ingick själv i den delegation som överlämnade adressen till kung Gustav V i början av februari 1918. Adressen överlämnades enligt Eriksson med orden "Inom kort skola ett flertal undertryckta nationers öden erhålla sin framtida gestaltning, och finna Ålands inbyggare därför stunden inne att öppet uttala sin oförytterliga vilja, att det forna grevskapet Åland varder återförenat med Sverige". Eriksson uppges att kungen blev mycket "rörd och överraskad" av uppvaktnings-

³⁸ J. Salminen, 1980, s. 56, G. Rystad, 1972, s. 200.

en.³⁹ I och med detta överlämnande hade Ålandsfrågan även fått en internationell dimension.

När både Sverige och det självständiga Finland lärt känna de åländska ambitionerna inleddes ett diplomatiskt nervkrig mellan de båda grannstaterna. Tidningarna i Sverige var välvilligt inställda till de åländska planerna, och de fylldes nu med, som det skulle visa sig, överdrivna rapporter om den ryska arméns "terroraktioner" mot ålänningarna. Det hela slutade med att Sverige ett par veckor efter det åländska adressöverlämnandet sände en militär expedition till Åland. Det militära läget på Åland hade tillspetsats under februari p.g.a. den vita Nystadskårens ankomst till öarna. Den svenska expeditionen fann sig snart i en medlarfunktion mellan de vita och röda på Åland, och det hela resulterade i ett avtal som förpliktade både finländska och ryska soldater att lämna Åland. "Att svenskarna lyckades få i väg både finländarna och ryssar innan Åland hann göras till ett rykande slagfält var en bragd som ålänningarna den dag som är borde minnas med tacksamhet", anser Johannes Salminen. Senaten i Vasa uppfattade dock inte den svenska inblandningen på detta sätt i den not som sändes till Stockholm: Sverige anklagades för att blanda sig i interna finländska angelägenheter. Erik Palmstierna, svensk marinminister (senare utrikesminister) och djupt involverad i Ålandsfrågan, skriver i sin dagbok den 5 april 1918 att "Finnarna äro besvärliga ... Vårt svar blir skarpt. I detta avseende hävda vi en rättsståndpunkt, och då pläga man ej tveka i Sverige!".⁴⁰

Under hösten 1918 började ålänningarna använda den nationella självbestämmanderätten som primärt argument. Tidsmässigt faller detta mycket väl in i det allmänna europeiska mönstret. Sverige, med Palmstierna som självutnämnd "chefsideoog", förefaller att ha del i detta nya grepp. Redan den 22 april noterar han i sin dagbok att han uppmanat ålänningarna att organisera ett eget landsting, eftersom "Det är genom uppbyggande av självstyrelseorgan frigörelsen grundläggas". Detta ille-

³⁹ G. Högman, s. 123–125, J. Eriksson, s. 30–31. M. Dreijer, 1971 (s. 23) kallar denna namninsamling för en "frivillig folkomröstning rörande Ålands framtida status", medan J. Barros (s. 69) benämner samma namnadress för "a sort of a plebiscite".

⁴⁰ J. Barros, 89–93, Sune Jungar, 'Sovjetryssland och Ålandsfrågan 1917–1921', i Jungar & Villstrand, s. 162–165, J. Salminen, 1971, s. 144, Erik Palmstierna, *Orostid, Politiska dagboksanteckningar*, II, 1917–1919, (Stockholm 1953) s. 158.

gala åländska landsting upprättades i juni 1918. När Sundblom besökte Palmstierna i slutet av oktober 1918 kom de överens om att det åländska landstinget för segrarmakterna borde föreslå att den åländska frågan skall lösas med en folkomröstning. Den 9 november färdigställde det åländska landstinget en skrivelse, i vilken det vädjade till de allierade regeringarna om att Ålands statsrättsliga status skulle avgöras med en folkomröstning, i enlighet med president Wilsons principer. Dokumentet överlämnades med svensk hjälp till de allierades sändebud i Stockholm den 11 november. ”Jag fick lov att korrigera deras dokument i vissa delar, särskilt beträffande finsk-svensk kontroll över omröstningen, som inte bör föreslås, utan en under opartisk ledning stående kontroll”, skriver Palmstierna. Den svenska ministern visade här prov på framsynthet, eftersom det var just på detta sätt Pariskonferensens folkomröstningar skulle genomföras. Den svenska regeringen dröjde till den 19 november med att meddela Finland att den önskade att Ålandsfrågan skulle lösas med en folkomröstning. Sverige tvingades vänta på ett svar ända till början av juni följande år.⁴¹

Ålänningarnas första besök vid fredskonferensen i Paris exemplifierar att självbestämmandepincipen blivit rörelsens huvudstrategi. Den åländska delegationen anlände till Paris vid en tidpunkt när det ännu allmänt fanns en stark tilltro till Wilsons principer. Resan till Paris innebar samtidigt att Julius Sundblom brutit med Finland. Han hade dittills fortsatt att delta i lantdagsarbetet i Helsingfors, men den 28 december skaffade han sig ett sjukintyg i Mariehamn, och bara några veckor senare dök denna sjukskrivna lantdagsman upp i Paris som ledare för den åländska rörelsen.⁴² I Paris blev den åländska delegationen vänligt bemött, Johannes Eriksson berättar om operabesök och om en utflykt till krigsskådeplatserna i norra Frankrike. Den 12 februari 1919 fick de möta en av de mera inflytelserika amerikanska delegaterna, ambassadören Henry White, och inför denne underströk de åländska deputerade att deras resa var en naturlig konsekvens av president Wilsons löften. Den amerikanska ambassadören fick veta att hela det åländska folket berördes så kraftigt av den amerikanska presidentens ”ädla principer”, att de omedelbart inlett kampen för en återförening med Sverige. I själva

⁴¹ Palmstierna, s. 225, 235–236, J. Barros, s. 100–101.

⁴² J. Salminen, 1980, s. 74.

verket hade ju, som redan påpekats, denna agitation inletts redan före Wilson formulerat sina principer. Enligt James Barros innehöll Henry Whites rapport till Wilson angående mötet med ålänningarna ingen noggrannare beskrivning av hur återföreningstanken uppstått. De åländska delegaterna var mycket nöjda efter hemkomsten, medan Palmstierna noterade att "italienarna använde dem som propagandaföremål för sina Fiumeintressen".⁴³

Unilateral konsultation på Åland

I mars 1919 ansågs sig den svenska regeringen ha väntat tillräckligt länge på ett svar på noten av den 19 november 1918, och Palmstierna konstaterade att det "blir ingen annan råd, än att vi utan vidare framföra Ålandsfrågan till fredskonferensen".⁴⁴ Den 24 mars uppmanades den svenska ministern i Paris, Albert Ehrensvärd, att preliminärt meddela om Sveriges intresse att få upp Ålandsfrågan vid konferensen, eftersom de bilaterala förhandlingarna inte givit något resultat. Den 22 april överlämnade den svenska Parisdelegationen, under ledning av Hjalmar Branting, ett memorandum till fredskonferensen. Svenskarna valde fortsättningsvis att primärt åberopa den nationella självbestämmanderätten, t.ex. Sveriges uppenbara militärstrategiska intressen nämndes inte alls. Skrivelsen innehöll även ett förtäckt konflikthot, en mycket vanlig strategi bland de stater som i Paris gjorde territoriella anspråk: "...it should be stated that a solution of the Åland problem in conformity to the wishes of the population ... constitutes an absolute condition for the cordial understanding between Sweden and Finland". Den svenska skrivelsen kulminerade i ett förslag om att frågan skulle lösas med en folkomröstning. För Palmstierna började det dock gå upp att de wilsonska principerna inte hade en så stark genomslagskraft i Paris som man eventuellt räknat med under hela varen: "Vilken figur gör inte Wilson. Hög ideell Deklamation, men realiteterna", beklagade han den 11 maj 1919.⁴⁵

Den 5 juni gav Finland, med stöd av att både Storbritannien och USA

⁴³ J. Barros, s. 130, E. Palmstierna, s. 299.

⁴⁴ E. Palmstierna, s. 301.

⁴⁵ Sveriges delegation t. fredskonferensen ordförande G. Clemenceau, 22.4 1919, S.H.Bulletin 250, American Commission to Negotiate Peace (ACNP), samt E. Palmstierna, s. 318.

i maj erkänt Finlands självständighet, ett negativt svar på den svenska noten. I svaret tog Finland avstånd från planerna på en folkomröstning på Åland, och Sverige dröjde inte länge med att bemöta den finska noten. Den 19 juni fick Helsingforsregeringen veta att den svenska regeringen av principiella skäl inte kunde ställa sig emot den berörda befolkningens öppet manifesterade krav på självbestämmanderätt.⁴⁶

På Åland oroades man av fredskonferensens, om inte kyliga, så åtminstone passiva inställning till det åländska kravet. För att markera att det åländska folkets inställning inte förändrats sedan namninsamlingen halvannat år tidigare verkställde man under juni en unilateral konsultation. Den här idén hade uppenbarligen fötts redan i december 1918. Palmstierna hade efter ett sammanträffande med Sundblom i Stockholm den 23 december 1918 i sin dagbok konstaterat att "Den nya folkomröstning, de ämnade företaga, om senaten säger nej, kan ske under alla omständigheter".⁴⁷ Den unilaterala konsultationen var således en konsekvens av det negativa finländska beskedet.

I slutet av juni 1919 anlände Johannes Eriksson tillsammans med sjökaptenen Axel Karlsson till Paris. De överlämnade en rapport om den unilaterala konsultationen, som de naturligtvis själva kallade folkomröstning, till ordföranden i fredskonferensens kommission för Östersjöärenden Sir Esme Howard. Den åländska rapporten betonade att resultatet av konsultationen visade att den Sverigevänliga stämningen inte förändrats. 9 733 personer var för och endast 461 emot en anslutning till Sverige. De åländska delegaterna ansåg att denna folkomröstning borde räcka till som bevis för den åländska viljan, men de konstaterade även att ålänningarna var villiga att acceptera ytterligare en folkomröstning, föranstaltad under absolut opartisk och internationell kontroll.⁴⁸

Den unilaterala konsultationen blev dock den sista åländska manifestationen av massrörelsekaraktär. Kommissionen för Östersjöärenden behandlade den åländska frågan i olika repriser under hela sommaren, men de allierade gav allt tydligare tecken på att de inte ville ta upp frågan vid fredskonferensen. Ett allmänt argument var att frågan inte kun-

⁴⁶ J. Barros, 149–154.

⁴⁷ E. Palmstierna, s. 264.

⁴⁸ Johannes Eriksson och Axel Karlsson t. Sir Esme Howard, 5.7 1919, S.H.Bulletin, ACNP. Howard var ordförande för Baltic commission, på svenska ofta felaktigt benämnd "Baltiska kommissionen".

de lösas utan att Ryssland hörts, eftersom Åland trots allt varit ryskt territorium före kriget. Samtliga europeiska segrarmakter hade även sina egna motiv till att inte lösa frågan vid fredskonferensen. Den franska medlemmen i kommissionen, Kammerer, menade att Sveriges etniska argument inte kunde anses vara viktigare än öarnas strategiska betydelse. Frankrike var misstänksamt mot Sveriges välvilliga inställning till Tyskland, och hyste dessutom förhoppningar om att Finland skulle ställa upp i ett fälttåg mot Petrograd. Premiärminister Clemenceaus tal inför den franska deputeradekammaren den 25 september 1919, i vilket han lovade att Sverige skulle få Åland enligt samma principer som Danmark Nordslesvig och Norge Spetsbergen, väckte stora förhoppningar bland ålänningarna, men kan tolkas som ett fransk missnöje över Finlands ovilja att gå mot Petrograd. Efter samtal med Mannerheim svängde den franska premiärministern åter över till Finlands sida; Finland behövdes som en "cordon sanitaire" mot bolsjevismen. Inte heller Italien var intresserat av att för Ålandsfrågans del uppställa nationalitetsprincipen som primärt mål. Den italienska representanten della Torretta påpekade att hela Finland var av "blandad etnicitet", varför problemet inte kunde lösas genom att göra Åland svenskt. När Sverige ännu i slutet av november 1919 vädjade om ålänningarnas rätt till självbestämmande, påpekade Finlands utrikesminister Holsti för den brittiska ministern i Helsingfors, lord Acton, att svenskarnas argument för självbestämmanderätt inte kunde anses vara hållbart, med tanke på att den tyskspråkiga befolkningen i Sydtyrolen mot dess vilja blivit överförd till Italien. Sverige vände sig i ett sista desperat försök i mitten av december till Washington. Den 31 december 1919 beslöt Högsta rådet slutligen att frågan skulle överföras till NF.⁴⁹ Sir Esme Howard var redan i detta skede övertygad om vad detta beslut skulle innebära. Under Östersjökommissionens behandling av Ålandsfrågan under sommaren 1919 hade han i ett samtal med den finländska Londonministern Ossian Donner, föreslagit att det bästa sättet för Finland att undvika en förlust av Åland var att frågan överfördes till NF. "If this occurred Finland would not have to worry, for the League would never detach a province from one state to another", påpekade Howard.⁵⁰ I ett Nationernas för-

⁴⁹ J. Barros, s. 162–215.

⁵⁰ Ibid, s. 170.

bund, där USA inte var företrätt, fanns det ingen risk för att statsgränser skulle flyttas, åtminstone inte med hänvisning till nationalitetsprincipen.

Vorarlbergs statstillhörighet aktualiseras

Medan den åländska återanslutningsplanen uppstod i en mycket snäv krets under sommaren 1917, omnämndes den vorarlbergska separatistiska viljan i diplomatrappporter redan före det existerade någon organiserad Vorarlbergsrörelse. Den 14 oktober 1918 rapporterade det schweiziska sändebudet i Wien att invånarna i Vorarlberg troligtvis skulle vara positivt inställda till en anslutning till Schweiz, såvida det habsburgska imperiet inte kunde räddas. Även en italiensk regeringsbunden tidning, *Messaggero*, tog upp frågan redan den 6 november 1918, och några dagar senare blev den schweiziska ministern i Rom kallad till utrikesminister Sonnino för överläggningar. Det här utspelet i Rom bör sättas i samband med Italiens gränsrevisionsplaner. I sin rapport till Bern varnade det schweiziska sändebudet sin regering (förbundsrådet) för att föra alltför långtgående diskussioner om Vorarlberg med den italienska regeringen, eftersom italienarna troligtvis planerade att stöda ett schweiziskt Vorarlberg i utbyte mot delar av de italienskspråkiga områdena i Schweiz (t.ex. Tessin). Förbundsrådet betonade även i sitt första ställningstagande att Schweiz inte såg en utvidgning av sitt territorium som önskvärd.⁵¹

De första dagarna efter det habsburgska imperiets slutgiltiga sönderfall förekom inga speciella manifestationer för en anslutning till Schweiz. Osäkerheten om framtiden var stor i hela det tyskspråkiga cisleitanska området. Den 3 november, samma dag som de habsburgska militärledarna undertecknade vapenstilleståndsavtalet med Italien i Padua, sammanträdde en "provisorische Landesversammlung", som utropade Vorarlberg till en självständig del inom den nya österrikiska staten. Det här var inget utbrytningsförsök, utan snarast en följd av det långvariga missnöjet med den administrativa kopplingen till Tyrolen. I mötesprotokollet heter det att "Vorarlberg bildet von nun an nicht mehr ein gemeinsames Verwaltungsgebiet mit Tirol, sondern erklärt sich (Die Vo-

⁵¹ D. Witzig, s. 16–18.

rarlberger Landesversammlung) auf Grund des Selbstbestimmungsrechtes als eigenes selbständiges Land".⁵² Församlingen betonade dock att detta beslut inte innebar att det självständiga Vorarlberg förbundit sig att ingå i den österrikiska staten, utan det hette att en ny folkförsamling senare skulle ta ställning till en eventuell anslutning till en "större statsenhet". Stöd för en dylik procedur sade sig den provisoriska församlingen ha i principen om självbestämmanderätten: "Man habe sich die Souveränität auf grund des Selbstbestimmungsrechtes aus eigenem Willen und eigener Kraft gegeben".⁵³

I Vorarlberg var osäkerheten om Österrikes framtid minst lika stor som osäkerheten på Åland beträffande Finland. Jämfört med händelseförloppet i Finland under våren 1918 var den österrikiska övergången från monarki till republik dock en jämförelsevis lugn process. En provisorisk tysk-österrikisk nationalförsamling sammankallades den 21 oktober 1918. Den 30 oktober bildades en provisorisk regering under ledning av socialdemokraten Karl Renner. Denna regering existerade parallellt med den habsburgska fram till den 11 november. Då avsåde sig kejsar Karl makten, formellt abdikerade han aldrig – och den 12 november utropades Österrike till republik. Samtidigt aktualiserade den första republikanska folkförsamlingen Anschlussfrågan genom att besluta att Österrike, som förutom det slutliga St. Germainfördragets territorium även ansågs omfatta de tyskspråkiga områdena i Böhmen och Tyrolen, utgjorde en "konstitutionell del" av Tyskland.⁵⁴

Frågan om den österrikiska republikens territoriella omfattning blev således omedelbart ett osäkerhetsmoment. Ett annat osäkerhetsmoment var de kraftiga vänstervindarna i Wien, som noterades med oro i de omkringliggande konservativa regionerna, t.ex. i Vorarlberg. Två partier dominerade Österrike under republikens första år: det Kristligt sociala och det socialdemokratiska. Det sistnämnda partiet dominerade främst i Wien, medan det kristligt sociala partiet hade en klar majoritet bl.a. i Vorarlberg. I de nya val som hölls i februari 1919 erhöll socialisterna i Vorarlberg knappt 20 % av rösterna, medan det kristligt sociala partiet erhöll 59 %. På riksplanet hade socialdemokraterna däremot ett knappt

⁵² Cit. i D Witzig, s. 20.

⁵³ G. Wanner, 1983, s. 1033.

⁵⁴ B. Jelavich, s. 154. Republiken kallade sig "Deutsch-Österreich" tills de allierade vägra förhandla med en sådan stat.

övertag: den nya nationalförsamlingen bestod av 72 socialdemokratiska och 69 kristligt sociala ledamöter.⁵⁵ Efter den kommunistiska revolutionen i Bayern och grundandet av rådsrepubliken i Ungern är det knappast förvånande om de klerikal-konservativa vorarlbergarna uppfattade en bolsjevistiskt inmarsch i Bregenz som ett reellt hot. Redan i slutet av 1918 började vänstersympatiserande grupperingar i Vorarlberg bilda "råd" enligt välkänd leninistisk modell. Radikaliseringen under vårvintern 1919 skall sättas i samband med den synnerligen svåra livsmedelssituationen. Den 9 mars beslagtogs arbetarstyrkor tolv godsvagnar lastade med nötkreatur vid järnvägsstationen i Dornbirn. I Bregenz marscherade några dagar senare ett tusental personer i en solidaritetsyttring för dessa arbetare.

Radikalare än så blev vänsterrörelsen aldrig i Vorarlberg. Som en första reaktion på vänstertendenserna hade den kristligt sociala regionala regeringen ("Landesrat") i Bregenz, med Otto Ender som landshövding (Landeshauptmann), bildat ett lokalt "Volkswehr", vars främsta uppgift var att bevaka gränsen mot Tyrolen. För att värja sig mot hotet från den bayerska rådsrepubliken grundades i april 1919 "Freiwilligen Vorarlberger Volksmiliz". Den socialdemokratiska regeringen i Wien krävde att den illegala folkmilisen skulle avskaffas, men Otto Ender replikerade med att så länge han hörde krav på proletariats diktatur i Wien kommer milisen att finnas kvar. Den 23 april 1919, när hotet från de bayerska och ungerska rådsrepublikerna kändes mest konkret, tog den vorarlbergska ledningen officiellt avstånd från bolsjevismen: "Wir werden den Bolschewismus, der für Deutsch-Österreich und Vorarlberg wirklich eine Gefahr sein würde, weil Bolschewismus und demokratischer Sozialismus sich nicht vereinbar lassen, uns selbst fernzuhalten wissen".⁵⁶ Det inrikespolitiska läget ledde således till att Vorarlberg fjärmade sig ännu mera från Wien.

Den kritiska livsmedelssituationen påverkade även den allt positivare inställningen till Schweiz. År 1920 räknade man med att hela 64 % av alla skolbarn i Vorarlberg var undernärda, och barndödligheten i Vorarlberg steg till omkring 20 %.⁵⁷ Den svåra livsmedelsbristen i Vorarl-

⁵⁵ G. Wanner, 1933, s. 1023, B. Jelavich, s. 154.

⁵⁶ G. Wanner, 1980, s. 106, 111–112.

⁵⁷ D. Witzig, s. 9, G. Wanner, 1983, s. 1020.

berg blev tidigt ett utrikespolitiskt problem för Schweiz. I början av november 1918 kontaktades förbundsrådet i Bern av den kantonala ledningen i St. Gallen, som erhållit en vädjan om hjälp från Vorarlberg. Den schweiziska regeringen bad segrarmakterna om tillstånd att få hjälpa Österrike, men fick ett avvisande besked. När de allierade inte ändrat ståndpunkt ännu i december 1918 körde Schweiz in 20 järnvägsvagnar med livsmedel till Vorarlberg, och den här hjälpen fortgick under hela vintern. Inför fullbordat faktum gav även segrarmakterna klarsignal den 27 december 1918. Under de första veckorna betraktades den här hjälpen som rent humanitär, men i ett senare skede kom hjälpen onekligen att få en politisk dimension.

Vorarlbergsrörelsen uppstår

Det är mot bakgrund av ovan nämnda händelser som Vorarlbergsrörelsens uppkomst skall betraktas. Centralfigur under den inledande fasen var folkskolläraren Ferdinand Riedmann. Någon ovanligt stor dragning till Schweiz uppvisade han inte före kriget, även om han som äkta vorarlbergare haft normala kontakter med St.Gallen. Under kriget var han en så lojal habsburgsk soldat, att han återvände hem från fronterna i Galicien och Sydtyrolen befordrad till löjtnant. I sina dagboksanteckningar skriver han att han vid hemkomsten möttes av en stark vilja för en anslutning till Schweiz. Till den 13 november 1918 sammankallade han en "Schweizeranschlussversammlung" i Lustenaus biograf. Det uppges inte hur många personer Riedmann lyckats locka till biografsalongen, men mötet resulterade i en resolution, enligt vilken "Die heute im Kinosaaale in Lustenau versammelten Bürger haben beschlossen, durch Agitation, Versammlungen und Flugschriften das Volk von Vorarlberg zu winnen ... seine Stimme für die Einordnung in die schweizerische Eidgenossenschaft abgeben". Under mötet inleddes även en namninsamling, som slutfördes i februari 1919. Enligt adressen, som överlämnades till Otto Ender den 1 mars 1919, ville över 70 % av invånarna i Vorarlberg ansluta sig till Schweiz. Överlämnandet av adressen till Ender kan anses markera övergången till Vorarlbergsfrågans officiella fas.

För Ender måtte det ha känts kluvet att ta emot Riedmanns namnlistor. Även han var visserligen uppväxt i Vorarlberg – fadern pendlade

länge till textilindustrierna i Östschweiz och sonen fick på det sättet schweiziska vänner – men efter ungdomstiden följde en juridisk utbildning i Wien och Prag. Efter studierna gifte han sig med en schweiziska och öppnade advokatbyrå i Bregenz. Av olika levnadsteckningar att döma präglades hela hans yrkeskarriär av korrekthet och konsekvent lagbundenhet. Inte ens under den separatistiska perioden försatte han således sina chanser att längre fram i karriären utnämnas till österrikisk förbundskansler.⁵⁸ Som folkvald ledare tyckte han sig dock inte bara kunna strunta i ett krav, som undertecknats av 70 % av Vorarlbergs röstberättigade invånare. Vid sessionen den 9 mars beslöt den vorarlbergska folkförsamlingen att anslutningskravet skulle undersökas grundligt. Denna uppgift gavs till Ender.

Ender presenterade en grundlig utredning den 15 mars 1919. Han föreslog att folkförsamlingen skulle bilda ett förhandlingsutskott, som skulle diskutera Vorarlbergs statstillhörighet med inte bara Wienregionen och Schweiz, utan även med Tyskland. Vid denna tidpunkt var det endast en liten krets som krävde en anslutning till Tyskland, men Ender konstaterade att även Tyskland skulle beröras av Vorarlbergs framtida statsrättsliga status, och han ansåg därför att det var viktigt att omedelbart diskutera frågan även med Berlin. I övrigt antog hans redogörelse mycket Schweizvänliga former. Han inledde med att konstatera att Vorarlberg inte tillhörde Donauregionen, och att regionen dessutom var geografiskt avspärrad från övriga Österrike. Därefter gick han in på den språkliga och etniska frågan, som han betonade mycket kraftigt: "Wir sind teils Alemannen, teils Walser, teils germanisierte Romanen. Genau wie in Schweiz". Historien hade skapat en etnografisk gränslinje vid Arlberg, och detta använde han nu som ett viktigt argument för anslutningsviljan. För att ytterligare understryka samhörigheten med Schweiz hävdade Ender att det förutom den etnografiska likheten även fanns en ideologisk samhörighet: "Die Vorarlberger sind demokratischer gesinnt als die Tiroler". Han betonade att Schweiz var vorarlbergarnas, om inte statsrättsliga, så åtminstone ideologiska hemvist: "Die Schweiz ist unserem Volke das Ideal eines demokratischen und gut verwalteten Landes". Dessutom underströk han att de ideologiska banden till Schweiz stärktes av de ekonomiska: "Besonders hat die Stick-

⁵⁸ D. Witzig, s. 24–31.

ereiindustri uns eng mit der Schweiz verknüpft". Österrike kommer enligt Ender inte ens på andra plats för vorarlbergarna. Näst efter Schweiz stod Württemberg – tack vare det alemanniska brödrskapet – närmast vorarlbergarnas hjärtan.

Efter detta proschweiziska ställningstagande övergick han till att diskutera vilka konsekvenser en anslutning till Schweiz skulle få i praktiken. Han betonade att en brytning från Österrike skulle bli en smärtsam "amputation": "Wir sind mit Österreich einen langen Weg in der Geschichte gemeinsam gegangen". Han underströk att det inte fanns någon anledning att vara otacksam gentemot Österrike, som givit Vorarlberg regleringen av Rhen, vägar och mycket annat allmännyttigt. Dessutom påpekade han att en stor del av Vorarlbergs industri hade sitt naturliga avsättningsområde i det "gamla" Österrike, inte i Schweiz eller Tyskland. Å andra sidan konstaterade han även att det "nya" Österrike inte med säkerhet skulle erbjuda samma möjligheter: "ohne Deutschböhmen ist es nur ein Komet: Die stadt Wien ist der Kopf, das übrige der dünner bevölkerte Schwif dazu, und Vorarlberg sein letztes Ende". Därtill betonade Ender att vorarlbergarna inte skulle vara så säkra på att de hade någon valmöjlighet. "Wir sind Besiegte", konstaterade han realistiskt. Han befarade att segrarmakterna skulle utnyttja sina positioner till att förändra det europeiska statssystemet så att det gynnade dem: "Die Entente kann uns zur Schweiz schlagen, zu einer Alpenrepublik, zu Deutsch-Österreich; sie kann uns den Anschluss an Deutschland unmöglich machen". Han menade att under sådana omständigheter kunde "das schöne Wort Selbstbestimmungsrecht" inte användas av vorarlbergarna, eftersom de var beroende av andra staters beslut. Han varnade för att det inte alls var säkert att de skulle bli mottagna av den stat de ville tillhöra. Han citerade en schweizisk tidningsartikel, som konstaterat att priset för Vorarlberg var för högt om det innebar en förlust av det italienskspråkiga Tessinområdet. Ender trodde dock att Schweiz skulle beakta principen om självbestämmanderätt, och inte stänga dörren i förväg. I en kort översikt av Schweiz' inställning till Vorarlbergs strävanden konstaterade han att det för östschweizarna säkerligen uppfattades som en naturlig utveckling, medan man i de västra delarna var mera tveksamma. Slutligen påpekade Ender att Vorarlberg säkert länge skulle lida av efterkrigsekonomin i både Österrike och Tyskland, men att ingen heller med säkerhet kunde fastslå vilka konsekvenser en anslut-

ning till Schweiz skulle ha för levnadsstandarden: "Wenn wir uns heute der Schweiz anschliessen, werden wir möglicherweise rascher, sicher weiss ich es nicht, den Prozess durchschmachten und schneller in geordnete Lebensverhältnisse kommen". Slutsatsen av hela denna, mycket grundliga genomgång, var ett förslag om att förhandlingskommittéen först skulle fråga de omkringliggande staterna om de över huvud taget "ville ha" Vorarlberg. Först därefter skulle Vorarlberg kunna besluta om de fortsatta handlingslinjerna.⁵⁹

Inställningen i Schweiz

Hur resonerade man då i Schweiz? Förbundsrådets främsta utrikespolitiska målsättning under våren 1919 var att förhindra Anschluss mellan Österrike och Tyskland. Därnäst var målsättningen att stöda ett suveränt Österrike, såvida Donaumonarkin inte kunde återupprättas. Den uttryckliga målsättningen vara att så länge som möjligt bevara östgränsen oförändrad. Som en sista åtgärd var man beredd att stöda en neutral Alpstat, en slags buffertstat bestående av Vorarlberg och Tyrolen. Ett litet förbehåll gjorde man dock: nationernas självbestämmanderätt skulle prövas om så uttryckligen krävdes.⁶⁰

Denna strikta officiella linje säger förvisso ingenting om vad som inträffade bakom kulisserna. Huvudperson i det spel, som de facto pågick i Bern, var förbundsrådets utrikespolitiskt ansvariga, Felix Calonder, som senare skulle ingå som medlem i NF:s rapportörkommission för Ålandsfrågan. Witzig har kunnat påvisa att Calonder från och med början av år 1919 arbetade aktivt inom förbundsrådet för att skapa en positiv inställning till Vorarlbergs anslutningsönskemål. Inspiration till detta synes han ha fått främst av trafikpolitikern Ulrich Vetsch i St. Gallen. I en livlig brevväxlingen skisserade Vetsch och Calonder upp de trafikpolitiska konsekvenserna av ett schweiziskt Vorarlberg. De var överens om att en dylik gränsförändring skulle innebära stora fördelar för den schweiziska Rhentrafiken, samt även innebära ett förverkligande av den länge omtalade "Ostalpenbahn", som även Calonder hade arbetat för under sin tid som politiker på kantonalnivå i Graubünden. Calonder,

⁵⁹ O. Ender, s. 11–15.

⁶⁰ D. Witzig, s. 66–70.

som hade disputerat på den schweiziska neutraliteten, kände som ledande politiker på förbunds nivå i Bern till vilka enorma ideologiska hinder som stod i vägen för en schweizisk gränsförändring, och han påpekade även i sina samtal med Vetsch att en gränsjustering kunde förverkligas endast om en majoritet av invånarna i Vorarlberg uttryckte ett dylikt önskemål. Han konstaterade att han kunde tänka sig att utvidga den strikta utrikespolitiska neutralitetsdoktrinen med en punkt om att även den nationella självbestämmanderätten skulle beaktas.⁶¹

På alla högsta nivå planerade man således hur den nya principen om självbestämmanderätt skulle kunna tjäna det neutrala Schweiz' politiska och ekonomiska syften. Förbundsrådet var, liksom schweizarna i gemen, mycket splittrat. På den ena sidan stod de som ville etablera en "ny schweizisk utrikespolitik", som de ansåg vara en nödvändighet för att kunna förverkliga olika ekonomiska planer (t.ex. "Ostalpenbahn"), och på den andra sidan stod de som höll fast vid den trygga neutralitetslinjen. Schweizarna var även medvetna om att Vorarlberg kunde medföra inrikespolitiska problem. Schweiz var en stat med en traditionell språkligt-nationell och konfessionell konsensus, och de vorarlbergska strävandena satte därför igång en debatt om vad en förstärkt tyskhet och katolicism skulle innebära för "schweizheten". Ett speciellt drag i denna diskussion om den schweiziska identiteten är en slags evighetstanke, d.v.s. ingenting som inte redan existerade kunde bli "schweiziskt". Edsförbundet skulle bestå i all evighet, utan flera gränsjusteringar. Denna ståndpunkt är intressant om den bedöms mot bakgrund av edsförbundets tillväxthistoria. De ursprungliga kantonernas rätt att besluta om en anslutning till edsförbundet aktualiserades aldrig i debatten, trots att Vorarlbergs värdjan i princip kunde ha förväntats leda till en hänvisning till den schweiziska historien. Uppenbarligen var inte heller de allra ivrigaste förespråkarna för en anslutning av Vorarlberg säkra på att den schweiziska befolkningen i dess helhet var positivt inställd till en gränsförändring.

I den debatt som fördes under våren och sommaren 1919 var motsättningen mellan den "territoriella tillfredsställelsen" (som Witzig kallar fenomenet) och planerna på en ny utrikespolitik – främst introducerad i Schweiz av Calonder – mycket tydlig. I den första rondan utgick den

⁶¹ 61. Ibid, s. 73–80.

förstnämnda gruppen med en klar seger – den fem man starka vorarlbergska förhandlingskommissionen togs inte ens emot av förbundsrådet.⁶²

Den vorarlbergska ledningens första initiativ blev således ett misslyckande. Ender redogjorde den 25 april 1919 inför den vorarlbergska folkförsamlingen för händelseutvecklingen, och hänvisade speciellt till en artikel, "Zur Vorarlberger Anschlussfrage" som publicerats i *Neuen Zürcher Zeitung (NZZ)* den 9 april. I artikeln hette det att det var omöjligt för det schweiziska förbundsrådet att ta emot en kommission som var utsänd av en provisorisk folkförsamling, men att Schweiz p.g.a. sitt erkännande av principen om självbestämmanderätt skulle vara tvunget att ta upp frågan om resultatet i en officiellt föranstaltad folkomröstning gav vid handen att vorarlbergarna önskade ansluta sig till Schweiz. Ender anser i sina minnesanteckningar att denna artikel onekligen hade en officiell karaktär. Ender hävdade att han tolkade denna artikel som en signal från det schweiziska förbundsrådet.⁶³

Tankegångarna i artikeln bär spår av Calonders sätt att argumentera. Ender skriver att den schweiziska motviljan att officiellt kommentera Vorarlbergs strävanden var förståelig, eftersom riskerna för att Frankrike skulle kräva de franskspråkiga delarna och Italien de italienskspråkiga delarna av edsförbundet var uppenbara. "Nun gibt uns aber jener Artikel der NZZ einen Fingerzieg und wir müssen uns fragen: Was sind wir unserem Volke schuldig? Unsere Volk will zu verhandlungen mit der Schweiz kommen und wir stecken fest".

Ender hävdade att den vilja som vorarlbergarna ditills uppvisat var av en uteslutande ideell karaktär, och han menade att man nu måste utreda möjligheterna för en folkomröstning, i vilken även mera realpolitiska avväganden skulle tas med i bedömningen. Han påpekade att en omedelbar folkomröstning skulle ge uttryck för vorarlbergarnas medvetenhet om den etniska samhörigheten med Schweiz och för en beundran för den schweiziska författningen, varför "es kann unmöglich die definitive Abstimmung sein". Enders kommentar tyder på att han insåg att en statsgräns inte kunde baseras endast på temporära känslor (vilket är det kanske största problemet med territoriella folkomröstningar). Hans

⁶² D. Witzig, s. 35–36.

⁶³ O. Ender, s.17.

uppfattning var dock att en ideell folkomröstning skulle öppna möjligheterna till reella förhandlingar, vilket han menade att artikeln i *NZZ* gav löften om. Han föreslog därför att en dylik "ideell folkomröstning" skulle föranstaltas så fort som möjligt. Folkomröstningen skulle alltså inte slutgiltigt fastslå vorarlbergarnas vilja att ansluta sig till Schweiz, utan enbart ge uttryck för att en dylik anslutningsvilja för tillfället var ett faktum. Detta i motsats till den åländska unilaterala konsultationen, vars resultat man åtminstone försökte få att framstå som slutgiltigt.

Unilateral konsultation i Vorarlberg

Helt i enlighet med Enders förslag skulle vorarlbergarna i folkomröstningen ta ställning till följande fråga: "Wünscht das Vorarlberger Volk, dass der Landesrat der Schweizerischen Bundesregierung die Absicht des Vorarlberger Volkes, in die schweizerische Eidgenossenschaft einzutreten, bekanntgebe und mit der Bundesregierung in Verhandlungen eintrete".⁶⁴ Man skulle således i första hand utröna om vorarlbergarna ansåg att man skulle inleda förhandlingar med Schweiz. Genom denna formulering kunde Ender fortsättningsvis upprätthålla en dialog med Wien. Det fanns även andra motiv för att i detta skede föranstalta en folkomröstning. Dels började det bli knappt om tid för att få upp frågan vid fredskonferensen i Paris innan ett fredsfördrag med Österrike var färdigt. Dels var folkomröstningen uppenbarligen även ett försök att neutralisera den Tysklandsvänliga falangen i Vorarlberg, som under vårens lopp växt sig allt starkare. Med en kraftig manifestation för Schweiz trodde Ender att det skulle gå att tysta ned kraven på en anslutning till Tyskland.

Den 3 maj reste Ender till Bern för att samtala med Calonder om den förestående folkomröstningen. De fastslog att folkomröstningen på intet sätt fick uppfattas som bindande. Calonder gav ett löfte om att såvida resultatet blev positivt skulle anslutningsfrågan tas upp till behandling i Schweiz. Det slutliga avgörandet skulle ske i en senare folkomröstning. Samtidigt fick Ender även löfte om att ifall anslutningen blev av skulle Vorarlberg bli en egen kanton, och inte delas mellan St. Gallen och Graubünden.⁶⁵ I och med detta samtal hade en direkt dialog mellan

⁶⁴ D. Witzig, s. 228.

⁶⁵ O. Ender, s. 19–20.

Vorarlberg och förbundsrådet i Bern inletts, och man hade rent av gått igenom några praktiska detaljer, utifall att de vorarlbergska kraven skulle tillgodoses.

Den unilaterala konsultationen föranstaltades den 11 maj 1919. Drygt 47 000 personer ville att kontakt skulle tas med Bern, medan drygt 11 000 personer röstade för nej-alternativet. I Schweizvänliga kretsar tolkades detta som att 80 % av vorarlbergarna önskade en anslutning till Schweiz. Witzig har undersökt det totala antalet röstberättigade, och fastslagit att högst 67 % av samtliga röstberättigade invånare i Vorarlberg ville få igång förhandlingar med Schweiz.⁶⁶ I vilket fall som helst utföll resultatet till anslutningsivrarnas fördel, även om omröstningen ur en matematisk synvinkel inte var en lika kraftig manifestation som den åländska.

Inställningen i Österrike

Två dagar efter konsultationen, den 13 maj 1919, avreste Ender till Paris som medlem av den österrikiska delegation, som skulle ta emot det första utkastet till fredsfördrag. Denna omständighet aktualiserar frågan om hur Karl Renner förhöll sig till separatismen i Vorarlberg. Vorarlberg var ett litet problem i jämförelse med Österrikes övriga territoriella och främst ekonomiska bekymmer. Gentemot Vorarlberg hade Renner intagit en mycket passiv hållning, men denna passivitet var av allt att döma strategiskt betingad. Österrike gjorde anspråk på områden i Burgenland (Västungern), Böhmen, Steiermark, Sydtyrolen, o.s.v., och även de österrikiska kraven motiverades främst med den nationella självbestämmanderätten. Ur Renners perspektiv föreföll det därför klokare att inta en avvaktande hållning till Vorarlberg. Renner kunde dessutom förlita sig till att hans vicekansler, partikamraten Jodok Fink, som var vorarlbergare, höll honom informerad om händelseutvecklingen i Bregenz. Wienregeringens uppmaning till Vorarlberg att sända en delegat till fredskonferensen skall ses som en del av den avvaktande Vorarlbergstrategin. Genom att utse Ender till officiell delegat kunde Österrike även utåt ge sken av att Vorarlberg de facto tillhörde den nya republiken. Vi har redan noterat att Ender hade ett starkt legalistiskt sinnelag och han

⁶⁶ D. Witzig, s. 230–232.

blev m.a.o. inte den som gav sig ut på egna förhandlingsturer på sidan av sin förman Karl Renners instruktioner. Den vorarlbergiska ledaren föll automatiskt, nästan instinktivt, in i den överrikiska delegationens formella arbetsrutin.

Enders vistelse i Paris blev inte speciellt framgångsrik. Några dagar efter ankomsten meddelade fredskonferensens generalsekreterare, Dutaasta, som f.ö. varit franskt sändebud i Bern, att konferensen knappast skulle ha tid att vänta på det schweiziska beslutet, så att den kunde ta ställning till Vorarlbergs anslutningssträvanden.⁶⁷ I sina memoarer berättar Ender att han den 22 maj blev inkallad till kansler Renner för att redogöra för anslutningsrörelsens historia. Eftersom Ender inte fick besked om Renners inställning till Vorarlbergs krav uppsökte han åter på eget initiativ kanslern den 30 maj. Renner meddelade då att det var omöjligt för den österrikiska regeringen att ta upp frågan vid konferensen, eftersom Österrikes möjligheter att uppnå viktigare målsättningar därmed skulle försvagas. Renner menade att Vorarlberg var en fråga som österrike och Schweiz kunde förhandla om bilateralt efter att fredsfördraget undertecknats.⁶⁸

Ender tvingades även konstatera att Schweiz inte var berett att ta alltför stora utrikespolitiska risker för Vorarlbergs skull. Efter motgångarna i Paris sammanträffade han med Calonder i Bern den 10 juli 1919, och blev då tillfrågad om hur den österrikiska centralregeringen ställde sig till Vorarlbergs krav. Den här frågan kom som en överraskning för Ender, som på basen av samtalet den 3 maj övertygats om att resultatet i konsultationen den 11 maj skulle vara tillräckligt för att Schweiz skulle ta upp saken till diskussion. Nu ville Schweiz plötsligt få en klarsignal även från Wien! Den vorarlbergiska ledningen krävde vid sitt möte den 14 juni, som en konsekvens av samtalet med Calonder, att den österrikiska regeringen skulle erkänna Vorarlbergs rätt till självbestämmande, och att den österrikiska delegationen skulle kräva att frågan togs upp vid fredskonferensen. Svaret från Wien kom redan den 26 juni, då Rennerregeringen meddelade att det inte mera var möjligt att ta upp den "ganska nya" Vorarlbergfrågan i Paris, eftersom det ytterligare skulle komplicera de redan mycket besvärliga förhandlingarna.⁶⁹

⁶⁷ D. Witzig, s. 227–228, 279.

⁶⁸ O. Ender, s. 27.

⁶⁹ O. Ender, s. 28–29.

Calonders sista initiativ

Ender redogör i sina memoarer för hur den österrikiska fredsdelegationens ovilja att befatta sig med Vorarlbergfrågan – ”Regierung rührte in der Vorarlberger frage keine Finger” – skapade en tilltagande irritation i Vorarlberg, och hur denna irritation den 10 augusti 1919 utmynnade i stora Schweizvänliga demonstrationer på flera orter i regionen. Ender kände uppenbarligen inte till det starka sambandet mellan de anslutningsvänliga kretsarna i det schweiziska förbundsrådet och dessa demonstrationer. Witzig har i sin bok kunnat påvisa hur Calonder och hans rådgivare Lardy i slutet av juli kom till slutsatsen att enda sättet att uppmärksamma segrarmakterna på vorarlbergarnas krav var att mobilisera en folklig manifestation, eftersom den diplomatiska vägen var alldeles för ineffektiv. Vetsch fick i uppdrag att i Schweiz bilda en ”pro-Vorarlbergkommitté”, och även de schweiziska tidningarna uppmanades inleda en Vorarlbergkampanj. Allting skedde naturligtvis mycket informellt. Fredagen den 8 augusti ingick på Lardys initiativ i *Vorarlberger Volkblatt* en uppmaning till alla som önskade självbestämmanderätt för Vorarlberg att söndagen den 10 augusti öppet demonstrera denna vilja.⁷⁰

Denna manifestation blev anmärkningsvärt framgångsrik. Det brittiska sändebudet i Bern, Horace Rumbold, rapporterade den 14 augusti till utrikesministeriet i London att ”the movement in the Vorarlberg in favour of an union with Switzerland appears to be gaining in strength. Over a hundred Vorarlberg communities have sent a joint telegram to the Swiss Federal Council in which they express their dissatisfaction with the attitude of the Vienna Government and ask the Swiss and the Federal Government to assist them in enabling the Vorarlberg to send a representative to St. Germain.” Rumbold meddelade även i ett ”P.S.” att han hade fått uppfattningen att den schweiziska regeringen ville att Vorarlberg själva ”spontant” skulle sända representanter till Paris, eftersom man i Bern var rädd för att ett alltför aktivt engagemang från regeringens sida skulle uppfattas negativt av grannstaterna.⁷¹

⁷⁰ D. Witzig, s. 299–304.

⁷¹ H. Rumbold, Bern, t. UM i London, 14.8 1919, Documents on British Foreign Policy (DBFP), vol. V, s. 217–218.

Telegrammet från det brittiska sändebudet tyder på att han inte uppfattat sambandet mellan Lardy-Calonder och demonstrationen i Vorarlberg. Från schweiziskt håll strävade man nu till att så fort som möjligt förmå denna "folkliga fraktion" av Vorarlbergsrörelsen att sända en egen delegation till Paris. Delegationen kom att bestå av advokaten Gustav Neubner och läraren Paul Pirker. Av någon anledning fastnade denna tvåmannadelegation dock i Bern, p.g.a. att de inte beviljades visum till Frankrike. Det troliga är att Frankrike inte var intresserat av ett besök från Vorarlberg vid en tidpunkt när fredsfördraget med Österrike i praktiken var färdigt. Delegationen sände den 17 augusti ett telegram från Bern till Paris för att meddela om sin ankomst och sina avsikter, och av allt att döma som ett resultat av detta telegram föreslog den brittiska delegationen den 19 augusti att fredskonferensens kommitté för territoriella frågor skulle ta ställning till Vorarlbergs krav.⁷² Den 26 augusti 1919 sände Neubner och Pirker ytterligare ett telegram till fredskonferensens ordförande (Clemenceau), i vilket de beklagade att de inte skulle hinna fram till Paris förrän det avgörande beslutet om Vorarlbergs framtida öde var fattat. De krävde därför en sista gång att vorarlbergarnas rätt till självbestämmande skulle erkännas.⁷³ Vorarlbergarnas "folkliga delegation" kom alltså att bestå av två akademiker, som satt i Bern och sände telegram till Paris.

Det sista vorarlbergska telegrammet hade såtillvida en effekt att Högsta rådet faktiskt tog upp Vorarlbergsfrågan till behandling den 29 augusti. Under sammanträdet markerade Frankrike kraftigt att man inte ville att Vorarlbergfrågan skulle tas upp vid fredskonferensen. Clemenceau påpekade att det förelåg en risk för att samförståndet mellan de tysk- och franskspråkiga elementen i Schweiz skulle upphöra om Vorarlberg blev en del av Schweiz. Frankrikes utrikesminister Pichon menade att problemet komplicerades av den ekonomiska dimensionen, eftersom han antog att Schweiz inte var villigt att betala Vorarlbergs andel av Österrikes krigsskadestånd. Den franska ordföranden för den territoriella kommittén, Tardieu, påpekade även att fredskonferensen måste sträva till att tillmötesgå Österrike så långt som möjligt; ett förslag om

⁷² Protokoll från Högsta Rådets (Supreme Council) sammanträde, 19.8 1919, DBFP, vol. I, s. 443.

⁷³ Pirker och Neubner, Bern, t. Clemenceau, 26.8 1919, S.H.Bulletin 849, ACNP.

en folkomröstning i Vorarlberg skulle omedelbart efterföljas av österrikiska protester och fredsfördraget skulle ytterligare skjutas på framtiden. Frankrike talade för ett starkt och livskraftigt Österrike, med den uppenbara baktanken att kväva de tyska Anschlusssträvandena.⁷⁴ Det här var sista gången fredskonferensen behandlade frågan om Vorarlberg.

Både i Vorarlberg och Schweiz levde anslutningstanken dock aktivt kvar ytterligare några år. Under år 1920 förde Schweiz ännu försiktiga förhandlingar med NF angående ett eventuellt aktiverande av Vorarlbergsfrågan. Felix Calonder hade dock lämnat den schweiziska rikspolitikern (för att i stället bl.a. medverka till att Åland blev finländskt), och därmed hade den Vorarlbergvänliga gruppen förlorat sin starkaste kraft. Samtidigt pågick fortfarande konflikten med Ungern om Burgenland (folkomröstningen i Sopronregionen föranställdes först den 14–16 december 1921), och det kunde således ha blivit svårt för NF att motivera varför det ena österrikiska problemet tas upp, men inte det andra. I.o.m. unilaterala konsultationer i både Tyrolen och Salzburg (se nedan) var Anschlussrörelsen ur segrarmakternas synvinkel fortfarande oroväckande stark. Den nya schweiziska ledningen medgav att Österrike för tillfället befann sig i ett alltför svårt politiskt läge för att tvingas till territoriella konflikter.⁷⁵

Åland, Vorarlberg och självbestämmanderätten

På det praktiska planet blev den nationella självbestämmanderätten således omöjlig att förverkliga. Den stora frågan var hur den enhet som hade självbestämmanderätt – nationen – skulle identifieras och avgränsas. Vilken princip hade förtur om självbestämmanderätten kolliderade med t.ex. principen om icke-inblandning i en stats interna angelägenheter (som Finland prioriterade i Ålandsfrågan)? Dylika frågeställningar blev satta på sin spets under fredskonferensen i Paris. Övind Österud har givit en god sammanfattning av självbestämmanderättens slutliga betydelse under fredskonferensen:⁷⁶

⁷⁴ Protokoll från Högsta Rådets sammanträde, 29.8, 1919, DBFP, vol. I, s. 571–572.

⁷⁵ D. Witzig, s. 440–441.

⁷⁶ Ø. Østerud, s. 10.

Maktpolitiska hensyn grep också inn på avgjørende punkter. Mange stater krevde kontroll over grenseområder av militær strategiske grunner, uavhengig av den berørte befolkningens karakter eller ønsker. Stormaktspolitikere var opptatt av at selve prinsippet om selvbestemmelserett kunne bygge en ustabilitet inn i statssystemet, og gjøre enhver maktbalanse umulig. Mange fryktet en vidtgående oppsplitting i småstater uten tilstrekkelige over levelsvilkår. Det var åpenbart lettere å støtte selvbestemmel-seskrav på fiendtlige staters bekostning, enn å vise ettergivenhet på egne eller allians-partneres vegne. Doktrinen om selvbestemmelserett har derfor også vært en kasteball for håndfast intressepolitikk.

Mot denna bakgrund är det uppenbart att ålänningarna och vorarlbergarna offrades på den internationella maktpolitikens altare. Åläningarna och vorarlbergarna var två av flera folkgrupper som inte i tid uppfattade skillnaden mellan idealism och maktpolitik. Om man inte befann sig i fredskonferensens händelsecentrum var det omöjligt att ha någon kännedom om den successivt försvagade ställning, som självbestämmanderätten fick under våren 1919. Sveriges agerande är ett gott exempel på detta. När svenskarna förberedde det memorandum, som överlämnades vid fredskonferensen den 22 april, antecknade Palmstierna att regeringen beslutat stryka en punkt om Ålands strategiska värde, "enär det vore starkare, att enbart åberopa andra och principiella skäl, och vi kunna ju alltid komma med detta efteråt, om huvudfrågan misslyckades".⁷⁷ Palmstiernas anteckning tyder således på att den envisa och ensidiga hänvisningen till självbestämmanderätten var en medveten strategi. Självbestämmanderätten hade trots allt lanserats som en internationellt accepterad princip, och genom att hänvisa till den behövde Sverige inte beskyllas för att bedriva maktpolitik. Både Sverige och Schweiz, den förra staten mera än den senare, försökte upprätthålla ett legalistiskt sken, även om självbestämmanderättens praktiskt-legalistiska roll var uttjänad.

Skillnaden mellan de båda potentiella "mottagarstaternas" agerande är anmärkningsvärd.⁷⁸ Sverige gav ålänningarna ett öppet och mycket aktivt stöd, med statsrådet Palmstierna i en nyckelroll. Schweiz höll däremot en mycket försiktigare linje. Denna skillnad var säkerligen delvis betingad av inrikespolitiska orsaker: i Sverige var en övervägande

⁷⁷ E. Palmstierna, s. 307.

⁷⁸ L. Rerup, 1969, s. 153–154 talar om "mottagarstater" och "avgivarstater" i samband med territoriella folkomröstningar.

majoritet av invånarna positivt inställd till de åländska återanslutningssträvandena, medan många schweizare upplevde att Vorarlbergs anslutningsplaner var ett hot mot den språkligt-konfessionella konsensusen i landet. Även på det internationella planet togs de båda separatistiska rörelserna emot på olika sätt. Medan åländska deputationer kunde resa fritt till både London och Paris beviljades Vorarlbergs enda deputation inte ens visum till Frankrike. Varken Sverige eller Schweiz hade dock någon d'Annunzio eller Zeligowski. Den svenska regeringen markerade även att den inte var beredd att gå till våldshandlingar för Ålands skull, och för Schweiz var det totalt otänkbart att inleda ett krig för den vorarlbergska saken.⁷⁹

För de europeiska segrarmakterna var det otänkbart att göra självbestämmanderätten till en allmän princip. Det förelåg en uppenbar fara för att man i så fall skapade prejudicerande fall. I samband med behandlingen av Ålandsfrågan påpekade sir Esme Howard rakt ut att "acceptance of the Swedish and Alander thesis about the right of self-determination would thrust upon the Peace Conference the uninviting task of solving similar territorial transfers in more than one part of the world".⁸⁰ Den franska medlemmen i kommission för Östersjöändan, Kammerer, erkände att Frankrike använde självbestämmanderätten som en maktpolitisk strategi, när han påpekade att hans regering hade förordat en folkomröstning i Slesvig med baktanken att en sådan skulle försvaga Tyskland. Varken Ålands- eller Vorarlbergsfrågan kunde ge liknande fördelar för Frankrike, snarare tvärtom. För Ålands del var fransmännen osäkra på förhållandet mellan Sverige och Tyskland, och ett tillmötesgående av de vorarlbergska kraven skulle enbart stärka Anschlussviljan i det övriga Österrike.

Det italienska agerandet under fredskonferensen illustrerar bäst de allierades rädsla för att ge självbestämmanderätten alltför mycket svängrum. När Ålandsfrågan ännu var mycket ung hade den italienska ministern i Stockholm, Tommasini, föreslagit för sin regering i Rom att de

⁷⁹ Gabriele d'Annunzio ledde den italienska styrka, som egenmäktigt invaderade Fiume i september 1919, och Lucjan Zeligowski anförde den polska styrka som i oktober 1920 beslöt sig för att egenmäktigt "lösa" Vilniusfrågan. För Sveriges avstånd från att lösa Ålandsfrågan med våld, se t.ex. Torbjörn Norman, 'Slutakt med efterspel. Ålandsuppgörelsen, Sverige och Nationernas förbund', i Jungar & Villstrand, s. 184–188.

⁸⁰ Cit. i J. Barros, s. 163.

svenska anspråken på Åland borde ges någon form av sympati, eftersom de baserades på historiska och etniska argument enligt den linje som Italien officiellt understött under kriget. Svaret från Rom var dock mycket bestämt avvisande. Den italienska ledningen var medveten om att den avsåg att ställa territoriella anspråk som inte alltid stod i samklang med nationalitetsprincipen, och man föredrog därför att inta en avvaktande hållning.⁸¹

Även för Finland blev inställningen till självbestämmanderätten ett dilemma. Hur skulle man på basen av självbestämmanderätten kunna göra anspråk på Östskarelen, samtidigt som man förnekade ålänningarnas rätt till självbestämmande? Sverige försökte utnyttja finländarnas dilemma genom att erbjuda stöd för det finländska kravet på Östskarelen, mot att Ålandsfrågan löstes till Sveriges fördel. Det här påminner om samma strategi som Italien försökte använda i Vorarlbergsfrågan, när man meddelade om att man kunde tänka sig att stöda de schweiziska kraven mot territoriell kompensation.⁸² I fallet Vorarlberg sattes detta dilemma med att skapa prejudicerande beslut på sin spets. Risken för att ett erkännande av Vorarlbergs självbestämmanderätt skulle ge Anschlussvänliga krafter vatten på sin kvarn var uppenbar. I värsta fall – sett ur Wiens och framför allt Frankrikes och Italiens synvinkel – skulle hela Österrike elimineras från kartan p.g.a. den nationella självbestämmanderätten. Spontana österrikiska initiativ kunde segrarmakterna dock inte undvika. I april 1921 föranstaltades unilaterala konsultationer både i Tyrolen och Salzburg. I båda regionerna röstade en klar majoritet för en anslutning till Tyskland.⁸³ För att undvika att dessa starka och farliga krafter fick ett övertag insåg de allierade att de måste gå Österrike till mötes så långt som möjligt. Inom ramen för en sådan strategi fanns inget utrymme för en positiv behandling av Vorarlbergsfrågan.

*

⁸¹ J. Barros, s. 199, 206–207.

⁸² Se t.ex. Mauno Jääskeläinen, *Die Ostkarelische Frage* (Helsingfors 1965) s. 206, och Jorma Kalela, 'Sverige och den östskareliska frågan 1921–1923', *Historisk Tidskrift*, 1967 (4), s. 485.

⁸³ S. Wambaugh, s. 545–546.

I Vorarlbergsfrågan har vi således ganska långt en parallell till Ålandsfrågan. Båda rörelserna inleddes med en namninsamling, som efterföljdes av unilaterala konsultationer. Det är även uppenbart att de hade liknande motiv till att förändra statstillhörigheten. De närmaste grannstaterna hade undvikit att bli inblandade i krigshandlingarna, och hade således kunnat bevara en relativt stabil ekonomi och en jämförelsevis hög levnadsstandard. Ålänningarna talade om rädslan för socialism och förfinskning, vorarlbergarna om faran för en boljevistisk inmarsch i Bregenz. Vorarlbergs och Ålands traditionella samhörighet med grannstaterna fick under sådana omständigheter en helt annan betydelse. Medvetenheten om att befolkningen levde ett bättre och tryggare liv på andra sidan gränsen befrämjade de separatistiska tendenserna. Att framtidstro hade stor betydelse för val av statstillhörighet bevisades även av de folkgrupper, som i territoriella folkomröstningar fick delta i beslutet om statstillhörighet. I folkomröstningen i Klagenfurtdalen i södra Kärnten röstade en majoritet av regionens slovensktalande befolkningen för Österrike, som bedömdes ha bättre framtidsutsikter än sydslavernas egen stat.⁸⁴

Betonandet av att ålänningarna hade samtida olycksbröder- och syststrar har förvisso inget rehabiliterande syfte. Däremot borde det vidga perspektiven och framför allt påvisa det komplicerade i att uppställa den nationella självbestämmanderätten som primär konfliktlösningsmetod i det multinationella Europa.

Åland blev aldrig ett svenskt Irredenta, och Vorarlberg blev aldrig ett schweiziskt Irredenta. De flesta anpassade sig överraskande fort till de realiteter, som som segrarmakternas beslut resulterade i. Åland blev ett autonomt område inom Finland, och Vorarlberg ett Bundesland i den österrikiska federationen. Julius Sundblom blev talman i det självstyrda Ålands landssting, Johannes Eriksson dess vice talman och Carl Björkman Ålands första lantråd. I Österrike valdes Otto Ender till förbundskansler år 1930. Sett ur detta perspektiv gav den separatiska kampen fördelar, som annars troligen skulle ha varit mycket svårare att uppnå.

⁸⁴ T. Gullberg, s. 113, och Thomas Barker, *The Slovene Minority of Carinthia* (New York 1984) s. 164–165.